

Dansk Sociologi nr. 3/34. årg. 2023
ISSN 0905-5908
Copyright © Dansk Sociologiforening

Redaktion:

Adjunkt Anette Stenslund (ansvarshavende redaktør),
lektor Morten Brænder, lektor Marianne Høyen, post.
doc. Jakob Laage-Thomsen, post.doc. Anton Grau Lar-
sen, uddannelses- og forskningsleder Klaus Levinsen,
chefkonsulent Bella Marckmann, lektor Poul Poder,
lektor Hans-Peter Y. Qvist

Redaktionssekretær:

Gitte Hegner

Redaktionens adresse:

Institut for Sociologi, Miljø- og Erhvervsøkonomi,
Syddansk Universitet
Degnevej 14, 6705 Esbjerg Ø
Tlf. 65 50 15 70, e-mail: mail@dansksociologi.dk
Webside: www.dansksociologi.dk

Tidsskriftadministration, bestilling af abonnement:

Djøf Forlag,
Gothersgade 137, 1123 København K
Telefon: 39 13 55 00, e-mail: forlag@djoefforlag.dk
www.djoefforlag.dk

Abonnementpriser:

2023 (3 numre): 500 kr.

For institutioner: 2.990 kr.

Studerende: 300 kr.

Medlemmer af Dansk Sociologiforening modtager
tidsskriftet.

Manuskripter:

Manuskripter til artikler underkastes anonym
refereebedømmelse. Se nærmere i øvrigt i
»Retningslinjer for manuskripter« bagerst i tidsskriftet.

DANSK SOCIOLOGI

Indhold

REDAKTØRENS FORORD	5
ARTIKLER	9
Sanne Lisborg Et kritisk blik på virtuelle laboratoriers indrejse i skolen	9
Morten Brænder og Vilhelm Stefan Holsting "Ét er søkort at forstå, et andet skib at føre" Om betydningen af praktisk militær ledelseserfaring for tidligere udsendte soldaters ledelsesværdier	31 31
Samuel P. Jones og Anne-Marie T. Bech Pengeproblemer – veje ind og ud af gæld	57
ESSAY	79
Bjørn Thomassen Hvad nu hvis vi lod som om? Skridt mod den eksperimentielle læring	79
ANMELDELSER	97
Sébastien Tutenges <i>Intoxication – An Ethnography of Effervescent Revelry</i> Anmeldt af Poul Poder	97
Charlotte Andreas Baarts <i>Under huden. Autoetnografi i praksis</i> Anmeldt af Inger Sjørølev	103
PH.D.-OMTALER	107
Mikkel Haderup Larsen Limits of Solidarity in Increasingly Diverse Societies The role of deservingness perceptions and the radical right in the formation of chauvinistic attitudes towards the welfare state	107

Andreas Lindegaard Jakobsen Neighborhoods and mental health: Sociospatial inequalities and the role of neighborhood delineations, contextual mechanisms, and time	111
KUNSTNERPRÆSENTATION	117

Redaktørens forord

Et åbent nummer af Dansk Sociologi henter sin charme ved at fremvise en aktuel optagethed og spændvidde i den sociologiske forskning. Dette tredje nummer i 2023 af Dansk Sociologi favner således tre tematiske ganske forskellige artikler, men læser man fra ende til anden, vil man på forunderlig vis kunne opleve, hvordan et essay med dets legende facon formår at slå en grundtone an, der – om man vil – forplanter sig ud i det kunstnerisk prydede skrift.

Med artiklerne kan læseren forstå, hvor politisk og kommercielt infiltrerede nye digitale læringsteknologier i folkeskolen kan være, hvordan militær praksiserfaring kan forme forståelser af 'god ledelse' i forsvaret, og hvorledes gældsrådgivning har betydning for gældsudsattes copingstrategier. Videre reflekterer et essay over forbindelsen mellem læring, erfaring, affektive oplevelser og leg, hvilket også er dimensioner, forskningsartiklerne analyserer. Redaktionen kan således betragte årets sidste nummer som et legende nummer, der med et udvalg af aktuelle sociologiske forskningsaktiviteter tager læseren på opdagelse i vores sociale tilværelse, hvad end den udfolder sig i læringsituationer, krigssituationer eller i økonomiske kriser.

I den første artikel kaster Sanne Lisborg "Et kritisk blik på virtuelle laboratoriers indrejse i skolen". Ved hjælp af aktørnetværksteori (ANT) undersøger hun historien om, hvordan en specifik læringsteknologi, virtuelle laboratorier, blev en del af naturfagsundervisningen i folkeskolen. Hun viser, hvordan dagsordenen om at revitalisere naturfagsundervisningen er et resultat af konkurrerende aktørers kamp om teknologiforståelser. Lisborg indskærper, at implementeringen af teknologi som virtuelle laboratorier i uddannelseslandskabet ikke er et uskyldigt foretagende, men kan være drevet af industriens interesser, hvilket efterlader os med et mere åbent normativt og etisk spørgsmål omkring, hvad der bør ligge til grund for uddannelsespolitikken. Skal edtech-partnerskaber være agendasættende for skolernes didaktiske og faglige tilgange til læringsmiljøerne, eller bør uddannelsespolitikken i højere grad involvere en 'bottom-up'-tilgang, hvor skolernes aktører får en stemme?

Morten Brænder og Vilhelm Stefan Holsting giver i artiklen "Ét er søkort at forstå, et andet skib at føre" indblik i, hvad praktisk militær ledelseserfaring kan have af betydning for soldaters ledelsesværdier. Ved hjælp af en tværnsnitsmetode sammenlignes to grupper af tidligere udsendte soldater, der forfølger officerskarrierer. Begge har teoretisk ledelsesskoling, men én gruppe

er *med* og en anden gruppe *uden* praktisk viden om ledelse i felten. I deres analyse viser forfatterne, at det netop er de tidligere udsendte kadetters ledelseserfaring, der indvirker på deres ledelsesværdier. De, der i praksis har haft 'føringsansvar', vægter autoritære og ikke-autoritære ledelsesværdier nogenlunde ens, mens de *uden* praktisk ledelseserfaring har tendens til at vægte autoritære, såkaldt 'hårde' værdier over ikke-autoritære, 'bløde' værdier, der abonnerer på fleksibilitet og åbenhed i situationer, der involverer sociale dynamikker. Her ligger bidrag til ledelseslitteraturen, særligt den, der fokuserer på betydningen af praksishåndtering af dilemmafyldte situationer, hvor modstridende værdier kan optræde i samtidighed.

Samuel P. Jones og Anne-Marie T. Beck undersøger i deres artikel "Pengeproblemer – veje ind og ud af gæld", hvordan gældsramte og gældsudsatte mennesker håndterer deres situation på baggrund af livsbegivenheder og økonomisk rådgivning. Artiklen beriger dansk fattigdomsforskning ved at adressere problem- og følelsesorienteret mestring af gæld gennem ni interviews med gældsramte, der søgte rådgivning. De konkluderer, at problemløsningsbaseret 'coping' er almindelig i tidlige gældsstadier, men ofte kortsigtet. Frivillige gældsrådgivningstjenester fremmer nye coping-strategier, forbedrer rettighedsbevidsthed og følelsesmæssig stabilitet, hvilket kan styrke gældsramtes håndtering. Artiklen ønsker at give en dybere forståelse af de følelser og strategier, der definerer gældsmestringens handlemuligheder.

Bjørn Thomassens essay, "Hvad nu hvis vi lod som om? – Skridt mod den eksperimentielle læring", reflekterer over, hvordan leg og læring må forstås 'eksperimentielt' – som noget, der 'træder ud' (eks-) over en grænse, og som kan bidrage til en dybere forståelse af, hvad der normalt forstås som eksperimentelt eller erfaringsbaseret. Vi bevæger os i store træk fra Gabriel Tarde til Victor Turner, til Johan Huizinga, Gregory Bateson og Arnold van Gennep, og stilen er i sig selv legende let og afslører, at en betydelig del af vores sociale eksistens befinder sig i det hypotetiske, i 'som om'-verdenen. Børn, minder Thomassen os om, navigerer meget let i denne verden: "Du er moren, jeg er katten i børnehaven". Mennesker er legende væsner og befinder sig i hypotetiske verdener meget af tiden – så hvad bør sociologer egentlig studere? Er vi mere i 'som om'-verdener, fiktive forestillinger og oplevelser, end vi er i verdener, der objektivt kan identificeres? Thomassen giver ingen svar, men han peger mere implicit på, hvordan sociologer ikke bør forsømme at bidrage til vigtige diskussioner om læring, og hvad han kalder for 'eksperimentiel' læring, som foregår i overgangsritualer. Er man som læser, og som undertegnende redaktør, forfalden til krydslæsninger, vil man med ét kunne sætte Brænder og Holstings kadetter eller Jones og Becks gældsramte aktører ind i et fiktivt legende univers, som ikke nødvendigvis er adskilt fra en historisk økonomisk og tvingende problematisk virkelighed, men som udvikler sig, når individer håndterer kritiske situationer og giver form til en omskiftelig virkelighed gennem oplevet transformation – en rite de passage.

Poul Poder anmelder Sebastian Tutenges *Intoxication – An Ethnography of Effervescent Revelry*, som på imponerende vis videreudvikler klassisk sociologisk teori om kollektiv effervescens – altså spørgsmålet om, hvordan mennesker erfarer ekstraordinære former for social forbundethed.

Inger Sjørølev anmelder Charlotte Andreas Baarts' *Under huden. Autoetnografi i praksis*, hvilket er en poetisk undersøgelse af, hvad det er at høre til og finde hjem i verden.

Endelig har vi glæden af at præsentere to ph.d.-afhandlinger. Mikkel Haderup Larsens ph.d.-afhandling "Limits of Solidarity in Increasingly Diverse Societies: The role of deservingness perceptions and the radical right in the formation of chauvinistic attitudes toward the welfare state" blev forsvaret d. 28. april 2023 ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet. Andreas Lindegaard Jakobsens ph.d.-afhandling "Neighborhoods and mental health: Socio-spatial inequalities and the role of neighborhood delineations, contextual mechanisms, and time" blev forsvaret d. 29. juni 2023 ved Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet.

Dette nummer illustreres af den danske billedkunstner Julie Born Schwartz, som er uddannet fra Goldsmiths og Royal Academy Schools i London. I sit fotografiske livslange projekt *Greeting Cards*, som er vist med udvalgte eksempler her i tidsskriftet, udforsker hun steder med spor fra mennesker.

Tak for det forgangne år. Tak til alle bidragydere, forfattere, anmeldere og anonyme fagfællebedømmere, og ikke mindst tak til vores læsere. Vi ser frem til fortsat at sonde sociologiens terræn i det kommende år.

På vegne af redaktionen
Anette Stenslund

Sanne Lisborg

ET KRITISK BLIK PÅ VIRTUELLE LABORATORIERS INDREJSE I SKOLEN

Digitale læringsteknologier er i høj grad blevet del af skolens praksis. Det er derfor relevant at forholde sig til, hvordan og hvorfor disse teknologier har fundet vej til klasselokalet. Med aktørnetværksteorien (ANT) udfolder jeg historien om, hvordan en konkret læringsteknologi, virtuelle laboratorier, er blevet implementeret som en del af naturfagsundervisningen. Dette er et resultat af, at nogle aktører er lykkedes med at indrullere andre i deres handlingsprogram og promovere virtuelle laboratorier som løsningen på en revitalisering af naturfag. Det er også en historie om konkurrerende teknologiforståelser og agendaer, der udfordrer virtuelle laboratoriers rolle i skolen. Artiklen afsluttes med en diskussion af det kritiske potentiale i en aktørnetværksteoretisk teknologianalyse.

Keywords: Aktørnetværksteori, virtuelle laboratorier, digitale læringsteknologier og uddannelsespolitik

Indledning

I folkeskolen er et grundspørgsmål: Hvad skal der undervises i og hvordan? Dette spørgsmål er til kontinuerlig debat og forhandling mellem forskellige aktører med interesse i den danske skole. En (stadig) højaktuel debat i skolen er spørgsmålet om, hvilken rolle digitale læringsteknologier skal spille i skolen. Med teknologifilosof Søren Riis' ord er skolen blevet et eksperimentarium for nye teknologier, hvor det kontinuerligt bliver afprøvet, hvordan teknologier kan berige skolens praksis (Riis, 2012). Jesper Balslev (2018) har i sin ph.d.-afhandling undersøgt, hvordan digitalisering er blevet beskrevet i policy-litteraturen over en 30-årig periode. Han viser, hvordan der politisk hersker en ukritisk teknologioptimisme, hvor uddannelsesteknologier bliver udpeget som løsningen til at optimere og løfte undervisningen, omend der ofte ikke er evidens herfor. Han mener, at vi i langt højere grad bør forholde os kritisk til, *hvorfor* og *hvordan* digitale teknologier bliver en del af skolens praksis. Dette er ambitionen med artiklen.

I artiklen kaster jeg med aktørnetværksteorien (ANT) et kritisk blik på, hvordan en ny læringsteknologi, virtuelle laboratorier (VL), har fundet vej til klasselokalet. Med virtuelle laboratorier sker der en bevægelse fra det fysiske til det virtuelle læringsrum. Eleverne har nu mulighed for at lave eksperimenter i et virtuelt laboratorium og undersøge naturvidenskabelige fænomener, som ikke er mulige at undersøge i naturfagslokalet, såsom at komme ind i en celle eller eksperimenter med farlige kemikalier. Men hvordan forandrer det virtuelle laboratorium naturfagsundervisningen? Og hvilke interesser og agendaer er der på spil i processen med at gøre virtuelle laboratorier til en del af undervisningen i den danske folkeskole? Der hersker en politisk ambition om at øge brugen af VL i naturfagsundervisningen, og virtuelle laboratorier er skrevet ind i centrale policy-strategier som en teknologi, der kan revitalisere naturfagene og øge elevernes læring og motivation (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018a; 2018b). I artiklen viser jeg, hvordan den politiske interesse er et resultat af en øget privatisering af uddannelse, hvor edtech-industrien spiller en central rolle.

Flere forskere har undersøgt, hvordan private aktører er blevet mediatører for uddannelsespolitik, der både influerer undervisningens didaktik og indhold. Player-Koro et al. (2018) viser med afsæt i en analyse af en større skandinavisk læringsteknologimesse, hvordan netværk mellem virksomheder og nationale policy-aktører spiller en afgørende rolle for, hvilke teknologier der får betydning i skolesystemet. De fremhæver, hvordan disse shows nærmere fungerer som en 'transmittering' af policy/private agendaer i stedet for en udveksling af idéer og perspektiver med undervisere. I tråd hermed viser Ramiel (2019) med sin analyse af etableringen af inkubatorcentre, hvordan der foregår en forhandling mellem edtech-industrien og uddannelsessektoren om, hvordan læring og uddannelse skal konstrueres, hvor edtech-

Sanne Lisborg

Adjunkt, ph.d.,
Læreruddannelsen,
Københavns
Professionshøjskole

sanl@kp.dk

industrien ofte bliver favoriseret, og der produceres særlige behov (der kan sælges) hos brugere (elever og lærere). Programmering i skolen er ligeledes et case-eksempel på en tværnational agenda, der ikke kun er politisk motiveret, men i høj grad er influeret af private virksomheder og ikke-statslige organisationer (Williamson et al., 2019). Williamson (2018) introducerer begrebet 'fast-policy', som refererer til en uddannelsespolitik, der er kendetegnet ved hurtige udrulninger af nye teknologiske løsninger, politiske eksperimenter og spredning af best practice-eksempler. Som den eksisterende litteratur på feltet viser, så er der sket en grænseopblødning mellem det offentlige og private i udviklingen af uddannelsespolitikken, som har en afgørende betydning for, hvilke teknologier der bliver introduceret i klasselokalet. Denne sammenfletning af statslige og kommercielle interesser spiller netop en central rolle i implementeringen af virtuelle laboratorier i den danske folkeskole.

Det kritiske potentiale i en aktørnetværksteoretisk analyse ligger i at vise, at det ikke er en naturgiven eller uskyldig bevægelse, at virtuelle laboratorier bliver en del af skolens praksis. Det er tværtimod et resultat af forhandlinger, kampe og alliancer mellem forskellige aktører. Det er med andre ord ikke, fordi virtuelle laboratorier nødvendigvis er den optimale løsning på at optimere og løfte elevernes læring og motivation, men fordi nogle aktører er lykkedes med at skabe interesse for VL i sådan en grad, at det er blevet en tilsyneladende uomgængelig del af skolens praksis. I artiklen viser jeg, hvordan virtuelle laboratoriers indrejse i skolen er omgærdet af forskellige interesser, problematiseringer og forhåbninger, der rækker langt ud over klasselokalets vægge. Det er en historie, hvor både politiske dagsordener, producenter, digitale eksamensprøver, lærere og elever bliver involveret i en dagsorden om at stimulere brugen af VL i skolen. Historien om virtuelle laboratorier kunne være startet på mange måder, men jeg har valgt at starte den der, hvor VL bliver en del af uddannelsespolitikken. Det er et tidspunkt, hvor nogle aktører har formået at sætte sig på dagsordenen og gøre virtuelle laboratorier til et uddannelsespolitisk spørgsmål. I analysen viser jeg, hvordan interessen for

virtuelle laboratorier er blevet skabt på policy-niveau, hvor særligt en alliance mellem en privat aktør og den daværende undervisningsminister får en stor betydning på implementeringen af VL. Jeg beskriver desuden lærernes modtagelse af VL som læringsteknologi i naturfagsundervisningen og deres didaktiske overvejelser i den forbindelse. Artiklen skal hermed besvare følgende forskningsspørgsmål:

Hvilke aktørnetværk har haft succes med at stabilisere virtuelle laboratorier som en del af naturfagsundervisningen i folkeskolen?

Artiklen er struktureret på følgende måde. Først giver jeg en kort introduktion til det virtuelle laboratorium. Herefter udfolder jeg begrebsapparatet fra ANT, der udgør artiklens teoretiske linse. Dette afsnit bliver efterfulgt af en beskrivelse af det empiriske og metodiske grundlag for den efterfølgende analyse. Analysen er opbygget omkring knudepunkterne for virtuelle laboratoriers indrejse i skolen samt de kontroverser, der udfordrer denne stabilisering. Afslutningsvis opsummerer jeg og diskuterer analysens kritiske potentiale.

Virtuelle laboratorier i skolen

Virtuelle laboratorier er interaktive computersimuleringer, der imiterer et naturvidenskabeligt eksperimentelt setup i bred forstand. Et virtuelt laboratorium skal ikke alene forstås som simuleringer af forsøg, men inkluderer også andre interaktive computermødelles af naturvidenskabelig relevans såsom en simulering af bølgers egenskaber eller drivhuseffekten (Interlab, 2022). Det centrale er, at eleverne har mulighed for selv at ændre på forskellige parametre og efterfølgende observere konsekvenserne af deres handlinger (Honey & Hilton, 2011). På denne måde adskiller virtuelle laboratorier sig fra statiske illustrationer, da eleverne kan interagere med dem på forskellige måder. Nogle af de mest brugte virtuelle laboratorier i skolen er PhET Interactive Simulations (PhET) og Labster (Implement, 2018). Det er ligeledes de virtuelle laboratorier, som jeg refererer til i artiklen. PhET er udviklet af undervisere på University of Colorado Boulder. Simuleringerne er gratis tilgængelige, og de fleste er oversat til dansk. De virtuelle laboratorier er udviklet med udgangspunkt i en konstruktivistisk læringsopfattelse, hvor det er elevernes egen udforskning, der er i centrum. Simuleringerne har et åbent format og kan integreres i forhold til forskellige læringsstile og mål. Labster er udviklet af et dansk firma ved samme navn. Det kræver licenser at få adgang til Labster, men Børne- og Undervisningsministeriet (BUVM) havde i perioden 2019-20 købt adgang for skolerne til udvalgte simuleringer. De fleste simuleringer er på engelsk, men enkelte er oversat til dansk. Simuleringerne bygger på et

behavioristisk læringssyn, hvor eleverne trin for trin gennemgår forskellige eksperimentelle procedurer og besvarer multiple choice-spørgsmål (Lisborg, 2021).

Figur 1: PhET (venstre) og Labster (højre)

Kilde: PhET, Byg et atom: <https://phet.colorado.edu/da/simulations/build-an-atom>
og Labster, Heating Curves and Phase Changes: Distil Ethanol

Aktørnetværksteorien som teoretisk linse

Der er flere studier inden for uddannelsesforskning, der interesserer sig for, hvordan uddannelsespolitik kan forstås som netværkskonstruktioner mellem heterogene aktører (Fenwick & Edwards, 2010; 2018). Disse studier viser, hvordan uddannelsespolitik og de afledte praksisser er et produkt af tilknytning til en lang række andre netværk. Det samme gør sig gældende for historien om, hvordan virtuelle laboratorier bliver en del af skolens praksis.

Helt centralt for aktørnetværksteorien (ANT) er *det generelle symmetriprincip* (Callon, 1986; Latour, 1996). Symmetriprincippet bliver først formuleret med teoriretningen Social Construction of Technology (SCOT), der advokerer for, at man må give de samme forklaringer på de teknologier, der bliver succesfulde, som på dem, der ikke gør. Når en teknologi lykkes, så handler det ikke nødvendigvis om, at den er den teknisk optimale eller mest brugervenlige, men om, at en række af institutioner og aktører har støttet op om den og haft en interesse heri (Blond & Olesen, 2021). ANT bygger videre på dette ræsonnement, men sidestiller desuden *humane* og *nonhumane* aktører. Det er ikke kun en politiker eller en lærer, der kan have betydning for, hvordan virtuelle laboratorier (VL) bliver *stabiliseret* i skolen, men det kan en computer, en politisk strategi eller en anden materialitet også. De aktører, som får betydning, er dem, der tilskrives *handling* eller *agens* i den konkrete kontekst (Latour, 1996; Latour & Woolgar, 1986). De processer, hvor en aktør opnår handlekraft ved at forbinde sig med andre, kaldes *translation* (Elgaard, 2003). Det generelle symmetriprincip implicerer derfor, at man ikke på forhånd kan antage, hvilke

aktører der har en betydning for stabiliseringen af VL i skolen, da dette alene er et empirisk spørgsmål. En væsentlig måde, hvorpå et aktørnetværk kan blive styrket, er ved at opstille en problematisering, som er relevant for alle i netværket, et *obligatorisk passagepunkt* (Callon, 1986). Herved arbejder aktører sammen om at opnå et fælles mål, og netværket bliver stabiliseret. En central pointe er dog, at intet netværk er stabiliseret én gang for alle. Det kræver vedvarende relationsarbejde, hvis det skal bevare sin stabilitet og styrke.

Det sidste begreb fra ANT, som er centralt for analysen, er *inskriftioner*. Inskriftioner er en særlig form for translation, hvor et ikke-skriftligt fænomen bliver katalysator for en proces, der ender med fremkomsten af en anden materialitet, såsom en visualisering eller en rapport (Elgaard, 2021). Historien om virtuelle laboratorier inkluderer flere inskriftioner, hvor eksempelvis en politisk vision om at stimulere brugen af virtuelle laboratorier bliver materialiseret i en strategi. Det smarte ved inskriftioner er, at når en vision bliver transformeret til en nedskrevet strategi, bliver det lettere for andre aktører at skabe forbindelser hertil. Hertil kommer, at inskriftioner ofte skaber nye inskriftioner (Latour & Woolgar, 1979), og en politisk strategi materialiserer sig som eksempelvis handlingsplaner, rapporter og undervisningsmaterialer. I fortællingen om det virtuelle laboratorium er der et helt apparat af inskriftioner, der knytter an til hinanden og er med til at stabilisere netværk på bestemte måder og gøre nogle aktører stærkere end andre.

Opsamlende tilbyder ANT en terminologi til at beskrive de processer, der finder sted, når en ny teknologi som virtuelle laboratorier bliver sat i relation til folkeskolen. Disse processer bunder i en problematisering af eksisterende praksis, etablering af et obligatorisk passagepunkt, inskriftioner og alliancer mellem forskellige aktører.

Metode

Det empiriske grundlag for analysen er dokumentanalyse og interviews. Dokumentanalysen indbefatter analyse af policy-dokumenter, der omhandler virtuelle laboratorier i skolen i perioden 2018-2022. De dokumenter, som er blevet indsamlet og analyseret, er: nationale strategier og handlingsplaner, undersøgelser og rapporter, udbudsmateriale og pressemeddelelser fra Børne- og Undervisningsministeriet. Som Justesen (2005) skriver, så er det empiriske materiale altid et produkt af en *partikulær konstruktionsproces*, som forskeren foretager sig, og som det er centralt at redegøre for. Jeg har gjort brug af sneboldsmetoden, hvor læsningen af et dokument eller et interview har ført mig på sporet af andre relevante dokumenter. Det er derfor ikke en udtømmende analyse af samtlige dokumenter på området, men de dokumenter, som er inkluderet i analysen, er dem, der har vist sig betydningsfulde i

etableringen af aktørnetværket omkring VL. Policy-dokumenter er inskriptioner af politiske visioner og agendaer, der legitimerer, problematiserer eller kategoriserer på bestemte måder, men et dokumentets betydning eller handlekraft afhænger af, hvilke konkrete relationer det indgår i (ibid.). I analysen undersøger jeg, hvilke relationer dokumenterne indgår i med andre aktører, og hvordan disse relationer bliver betydningsfulde for forståelsen og stabiliseringen af VL i skolen.

Jeg har desuden lavet interviews med aktører på feltet. Hvor de klassiske ANT-studier sjældent inkluderer interviewmateriale, så er der kommet en bred accept af, at forskelligartede metoder er anvendelige til at belyse den komplekse og mangefacetterede virkelighed (Demant & Ravn, 2017; Law, 2014). Demant og Ravn (2017) peger på, at når man bruger interviews i en aktørnetværksteoretisk analyse, så er det vigtigt, at interviewformen er afsøgende og åben, så informanten kan formulere de aspekter i et aktørnetværk, som er væsentlige for vedkommende. I forlængelse heraf har jeg gjort brug af en semistruktureret interviewform, hvor man som interviewer er sensitiv over for de perspektiver, som den interviewede bringer på banen (Kvale & Brinkmann, 2009). Konkret har jeg udarbejdet en interviewguide med overordnede temaer, men har ladet interviewet være en åben dialog, hvor informanternes forståelse og perspektiv på aktørnetværket omkring virtuelle laboratorier har været det styrende element.

De aktører, som jeg har interviewet, kan groft inddeles i to kategorier. Den ene gruppe af informanter er en del af det politiske embedsværk. I denne gruppe har jeg interviewet to embedsmænd i Styrelsen for IT og Læring (STIL) under Børne- og Undervisningsministeriet. De to embedsmænd har på forskellige tidspunkter i perioden 2018-2022 været projektledere for Børne- og Undervisningsministeriets indsatser omkring virtuelle laboratorier. Jeg har desuden interviewet kommissionsformanden for de skriftlige prøver i biologi, der er med til at udvikle og afvikle forsøgsprøver, hvor virtuelle laboratorier indgår. Den anden gruppe af informanter er aktører uden for embedsværket. Her har jeg interviewet en konsulent fra det nationale naturfagscenter (Astra) samt en simuleringsudvikler fra Labster. Endelig har jeg, som en del af et større feltarbejde på tre skoler, interviewet naturfagslærere om deres erfaringer med og forståelse af det virtuelle laboratorium. Der er indhentet informeret samtykke fra samtlige informanter. Alle informanter er anonymiseret (velvidende at nogle informanter er lettere at identificere end andre), og de har haft mulighed for at få citater til gennemsyn og godkendelse inden publicering. I tabellen nedenfor kan ses en oversigt over de centrale dokumenter og interviews i analysen:

Tabel 1: Oversigt over dokumenter og interviews

Dokumenter	Interviews
'Handlingsplan for teknologi i undervisning' (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018a)	Interviews med embedsfolk • Embedsmand A, Styrelsen for It og Læring (STIL), 05.01.22 • Embedsmand B, Styrelsen for It og Læring (STIL), 11.10.19
'National Naturvidenskabsstrategi' (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018b)	Simuleringsudvikler fra Labster, 03.01.20
'Forundersøgelse til indsats vedr. understøttelse af elevers adgang til virtuelle laboratorier' (Implement, 2018)	Interviews med lærere • Nikolaj, lærer, 11.02.21 • Sigurd, lærer, 13.01.21
'Udviklingsprojekt om interaktive laboratorier Bilag 4A: Opgavebeskrivelse.' (Børne- og Undervisningsministeriet, 2019b)	Formand for opgavekommissionen i biologi, 05.01.22
'Interaktive laboratorier, rapport – februar 2022' (Interlab, 2022)	Konsulent, det nationale naturfagscenter (Astra), 07.12.21

Optakt til analysen

I analysen fortæller jeg historien om, hvilke relationer, forhandlinger og agendaer der har stabiliseret virtuelle laboratorier som en aktør i skolen. En ofte fremført kritik af ANT er, at historien er skrevet fra den vindende aktørs perspektiv (Lee & Brown, 1994). Med John Laws ord er det derfor vigtigt at fremvise, *hvad det nutidige gør fraværende* (Law, 2004). Det er således ikke kun de *handlingsprogrammer* og *translationer*, der har været succesfulde i forhold til at stabilisere virtuelle laboratorier som aktør i skolen, der er interessante, men også de *kontroverser* og *antiprogrammer* (Latour 1996), der udfordrer denne stabilisering. I analysen viser jeg, hvordan feltet for virtuelle laboratorier er et felt med konkurrerende agendaer og forståelser.

Et afgørende møde mellem en minister og Labster

En vigtig alliance i fortællingen om, hvordan virtuelle laboratorier er blevet en del af folkeskolens praksis, er det møde, der fandt sted mellem den daværende Børne- og Undervisningsminister Merete Riisager og den danske virksomhed Labster. Ministeren havde i perioden 2018-2019 nedsat en rådgivningsgruppe for teknologi i undervisning, der bestod af forskere, erhvervsfolk og praktikere. Gruppens opdrag var at sparre med ministeren om *en langsigtet handlingsplan for digital læring* (Børne- og Undervisningsministeriet, 2017). Daværende direktør for forskningspartnerskaber i Labster sad med

i denne rådgivningsgruppe. Som leverandør af virtuelle laboratorier (VL) har Labster en naturlig interesse i at påvirke den politiske beslutningsproces i deres favør og gøre ministeriet interesseret i VL. At sidde med i en ministeriel rådgivningsgruppe styrker herved Labster som aktør og øger deres muligheder for at gøre ministeriet interesseret i deres agenda om at få flere skoler til at bruge Labster. En embedsmand i Styrelsen for It og Læring (STIL) fortæller, at det var med kontakten til Labster, at ministeren og ministeriet begyndte at interessere sig for virtuelle laboratorier:

Jeg ved ikke, om hun [ministeren] har tænkt over det før, eller om det først var, da hun mødte ham [repræsentant for Labster] i det regi. Men set fra ministeriets side, så var det der, at hun og vi for alvor fik øjnene op for, at det her er et spændende felt. Og fra da af havde vi tilfældigvis kontakt med nogle, som er nogle af de førende på det her område (Embedsmand A, STIL, 05.01.22).

Mødet mellem ministeren og edtech-virksomheden Labster er et afgørende *knudepunkt* i fortællingen om stabiliseringen af virtuelle laboratorier i skolen. Som embedsmanden siger, var det i rådgivningsgruppen, at ministeren og ministeriet *fik øjnene op for, at det her er et spændende felt*. Med andre ord har Labster succes med at skabe interesse i virtuelle laboratorier og *indrullere* ministeren og ministeriet i deres handlingsprogram. Det er som beskrevet ikke nyt, at edtech-industrien spiller en markant rolle i uddannelsespolitik. Den øgede privatisering af uddannelse gør sig også gældende i den danske uddannelsessektor, hvor staten og kommuner har investeret massivt i kommercielle infrastrukturer og uddannelsesteknologier, yderligere stimuleret af covid-19-pandemien. Grænserne mellem offentlig uddannelse og erhvervslivets interesser er blevet mere udviskede i uddannelsespolitikken (Cone & Moos, 2022; Cone et al., 2021). Når repræsentanter fra erhvervslivet sidder med i en rådgivningsgruppe omkring den fremtidige uddannelsespolitiske digitaliseringsindsats, bliver sammenfiltningen af industriens og politiske interesser tydelig. Med Player-Koro et al. (2018) kan man tale om, at det bliver en 'transmittering' af politiske og kommercielle interesser i stedet for en dialog med skolens egne aktører om deres visioner for digitaliseringen af skolen. Den nyvundne politiske interesse materialiserer sig også konkret ved, at virtuelle laboratorier bliver skrevet ind i to nationale uddannelsespolitiske strategier som et middel til at øge elevers læring og motivation i naturfag. De to strategier er 'Handlingsplan for teknologi i undervisning' (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018a) og 'Den nationale naturvidenskabsstrategi' (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018b). Denne hurtige udrulning af virtuelle laboratorier kan ses som et udtryk for den 'fast-policy', som Williamson (2018) beskriver kendetegner digitaliseringen på uddannelsesområdet, hvor teknologier afprøves i skolen, før der er formuleret en egentlig didaktik på området.

Første gang virtuelle laboratorier bliver nævnt i en policy-strategi, er med 'Handlingsplan for teknologi i undervisning', der har til formål at styrke *børn, unge og voksnes teknologiforståelse og digitale kompetencer* på tværs af alle uddannelsesniveauer (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018a). Et af initiativerne i handlingsplanen er at *understøtte elevers adgang til virtuelle laboratorier i naturvidenskab*. Her står der:

Virtuelle simulationer kan øge elevernes motivation og læring i naturvidenskab. De kan indgå som et supplement til det traditionelle (fysiske) udstyr til gennemførelse af undersøgelser og eksperimenter, som ellers ikke er mulige (ibid.: 18).

Som det fremgår af citatet, er der en formodning om, at introduktionen af virtuelle laboratorier *kan øge elevernes motivation og læring* samt udvide handlingsrummet for, hvad eleverne kan arbejde med i naturfag. Alliancen mellem Labster og ministeren bliver således *inskriberet* med handlingsplanen, og virtuelle laboratorier bliver en del af den politiske ambition om at revitalisere naturfagsundervisningen. Denne alliance knytter an til et bredere aktørnetværk omkring digitalisering på uddannelsesområdet, der siden 2010'erne har været en central agenda. Et eksempel herpå er det store projekt 'IT i folkeskolen' fra 2011, hvor regeringen og KL (Kommunernes Landsforening) tilsammen afsatte 1 mia. kr. til en bred vifte af initiativer, der skulle styrke brugen af it (Rambøll, 2018). Dette har været et af de største it-projekter i skolen, der ifølge en embedsmand fra STIL har været afgørende for, at digitalisering har fået så meget opmærksomhed i skolen. Dertil kommer et pres fra erhvervslivet om, at skolerne opgraderer brugen af it (Embedsmand A, STIL, 05.02.22). Virtuelle laboratorier knytter således også an til en fortløbende historie omkring digitalisering i skolen, hvor en række af andre aktørnetværk har været med til at stabilisere en politisk interesse for digitale teknologier i uddannelsessektoren.

Naturvidenskabsstrategien er en central aktør

Det er som nævnt ikke kun i handlingsplanen, at virtuelle laboratorier bliver udpeget som løsningen på en optimering af naturfagsundervisningen. I februar 2018 lancerer regeringen den 'Nationale naturvidenskabsstrategi'. Målet med strategien ligger i forlængelse af Teknologipagtens vision om at få flere børn og unge til at uddanne sig inden for STEM-fag. Arbejdet med naturfagsstrategien startede, før Merete Riisager tiltrådte som minister. I det oplæg, der lå på daværende tidspunkt, var virtuelle laboratorier ikke indtænkt som en del af naturvidenskabsstrategien. Men med ministerens interesse for virtuelle laboratorier (VL) bliver VL skrevet ind i strategien (Embedsmand A, STIL, 05.02.22). I tråd med handlingsplanen bliver virtuelle laboratorier ud-

peget som et middel til at styrke og understøtte det eksperimentelle arbejde og øge danske skoleelevers lyst til at forfølge en STEM-karriere. Virtuelle laboratorier bliver desuden udpeget som en løsning på nogle økonomiske og strukturelle problemer i skolen. Som det fremgår af strategien, er det *dyrt for den enkelte skole at købe og vedligeholde moderne og opdateret udstyr*, og VL tilbyder en *virtuel udstyrsbase* (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018b: 19), der ikke kræver indkøb og vedligeholdelse af dyre materialer. Hertil kommer, at virtuelle laboratorier kan være med til at afhjælpe manglen på naturfagslokaler på flere skoler (Embedsmand B, STIL, 11.10.19). Opsummerende bliver virtuelle laboratorier set som løsningen på både læringsmæssige, didaktiske, strukturelle og økonomiske udfordringer i naturfagsundervisningen, hvilket er med til at styrke virtuelle laboratoriers position som en attraktiv alliance-partner og aktør i skolen.

Med naturfagsstrategien bliver der tildelt 4,5 mio. kr. til at styrke brugen af VL i skolen og på ungdomsuddannelserne. Allokeringen af økonomiske ressourcer er en afgørende begivenhed for stabiliseringen af aktørnetværket omkring VL i skolen. I det følgende udfolder jeg beslutningsprocessen omkring, hvilke initiativer der bliver igangsat på området.

Det virtuelle laboratorium som det obligatoriske passagepunkt

Med 'Handlingsplan for teknologi i undervisning' og 'Naturvidenskabsstrategien' bliver virtuelle laboratorier (VL) udpeget som et værktøj til at styrke elevernes motivation og læring i naturfag. VL konstrueres som en del af løsningen på den politisk problematisering af, at der er behov for at revitalisere naturfagsundervisningen, så flere elever får interesse for naturfag. Det virtuelle laboratorium bliver *det obligatoriske passagepunkt*, som man politisk forsøger at få aktører i skolen til at se, at de har en interesse i, og der iværksættes forskellige initiativer på området.

Som grundlag for den politiske beslutningsproces om, hvilke initiativer der skal igangsættes, får UVM udarbejdet en *Forundersøgelse til indsats vedr. understøttelse af elevers adgang til virtuelle laboratorier* (Implement, 2018). I forundersøgelsen bliver leverandører, universiteter, professionshøjskoler, videnscentre, foreninger, lærere og skoleledere inddraget på forskellig vis. Inddragelse af aktører på feltet er med til at stabilisere rapporten som et legitimt vidensgrundlag for den politiske beslutningsproces. I forundersøgelsen bliver der opstillet ti forslag til initiativer, der kan styrke integrationen af virtuelle laboratorier (Ibid.).

På baggrund af undersøgelsen lancerer UVM i april 2019 tre initiativer, som skal stimulere brugen af VL. Disse er: 1) en materialepakke på læringsplatformen emu.dk, 2) et udviklingsprojekt med skoler, gymnasier og erhvervsskoler og 3) gratis adgang til udvalgte simuleringer fra Labster i pe-

rioden 2019-2020 (Børne- og Undervisningsministeriet, 2019a). De to første initiativer er udpeget i forundersøgelsen som nogle af dem, der vil have den største langsigtede effekt. Køb af licenser er derimod vurderet til at være både investeringstungt og have en forholdsvis lav effekt, da adgangen til virtuelle laboratorier ikke i sig selv sikrer anvendelse. Anbefalingen er derfor, at hvis man politisk ønsker at købe licenser, bør der følges op med kompetenceudvikling af undervisere (Implement, 2018). Embedsmand A fra STIL fortæller, at begrundelsen for at frikøbe licenser på trods af vurderingen i forundersøgelsen var, at ministeren insisterede på, at det skulle være en del af initiativerne, så eleverne kunne prøve det bedste på markedet (Embedsmand A, STIL, 05.01.22). Associationen mellem ministeren og Labster bliver således en magtfuld relation i den konkrete politiske beslutningsproces, hvor ministerens ønske om at frikøbe Labster-licenser får en afgørende betydning. Dette overlap mellem kommercielle og politiske interesser vidner ikke alene om en udviskning af grænser mellem privat/offentlig, men snarere en egentlig sammenfletning af interesser. Frikøbet af licenser bliver desuden koblet med kompetence- og materialeudvikling, som det anbefales i forundersøgelsen, og undersøgelsen bliver således en alliancepartner for ministeriet, der er med til at legitimere den politiske beslutning. I den næste del af analysen undersøger jeg, hvordan aktører i og omkring skolen knytter an til den politiske ambition om at styrke brugen af VL i undervisningen.

Skolen skal tilpasses virtuelle laboratorier og vice versa

Det politiske udviklingsprojekt (døbt Interlab), der skal kompetenceudvikle undervisere og udvikle materialer til området, bliver en central aktør i forsøget på at stabilisere virtuelle laboratorier som en del af skolens praksis. Interlab-projektet blev varetaget af konsulentfirmaet Epinion, Aarhus Universitet og Københavns Universitet. I udbudsmaterialet fra Børne- og Undervisningsministeriet (UVM) er der lagt vægt på, at projektet skal være med til at skabe viden om, hvordan virtuelle laboratorier (VL) kan blive brugt i en dansk skolekontekst. Ambitionen er desuden, at projektet kan være et:

(...) udviklingsværksted, der kan inspirere producenter i deres udvikling af produkter, så de er anvendelige i en undervisningssammenhæng, hvor de understøtter faglige mål samt er tilpasset didaktikken i en dansk skolekontekst (Børne- og Undervisningsministeriet, 2019b: 3).

UVM har således en forhåbning om, at producenter vil knytte an til projektet og have en interesse i at udvikle virtuelle laboratorier, der er tilpasset en dansk skoledidaktik. De nuværende virtuelle laboratorier på markedet, såsom Labster og PhET, er ikke udviklet specifikt til at understøtte de faglige

mål og læringsforståelser i den danske skole, men til en bredere international skoledidaktik. Projektet har således et dobbeltsigte, da det både skal skabe interesse hos skolens aktører samt leverandører. Det viser sig imidlertid ikke let at få leverandørerne til at knytte an til ambitionen om at designe virtuelle laboratorier tilpasset den danske skole. En simuleringsudvikler fra Labster fortæller, at det er for omkostningstungt for dem at udvikle simuleringer udelukkende til danske skoler, da markedet er for lille, at det er rentabelt (Simuleringsudvikler, 03.01.20). Der er heller ikke andre aktører, der binder an til ministeriets ambition om at udvikle simuleringer skræddersyet til en dansk skoledidaktik på baggrund af projektet. Men netop manglen på virtuelle laboratorier, der er tilpasset folkeskolens niveau og didaktik, peger lærerne på som en central barriere i evalueringsrapporten fra projektet (Interlab, 2022). At det ikke lykkes at få leverandørerne til at udvikle virtuelle laboratorier, der er kompatible med en dansk didaktik, er således en destabiliserende faktor i forhold til at få læreren til at se et potentiale i at bruge VL som læremiddel.

I forhold til de virtuelle laboratorier, der er tilgængelige på markedet, erfarer lærerne, at nogle er mere kompatible med en dansk skoledidaktik end andre. Det er særligt de virtuelle laboratorier, der er designet mere åbent og eksplorativt, såsom PhET, som lærerne anvender og ser muligheder i, da de kan bruges på forskellige måder i undervisningen. Flere mener derimod, at de virtuelle laboratorier, såsom Labster, der har et mere instruerende format, hvor eleverne skal gennemgå et prædefineret og langt læringsforløb, er for ufleksible og tidskrævende i forhold til de læringsmål og rammer, der er i skolen (Interlab, 2022). En lærer fortæller herom:

(...) Labster, det er meget låst til et specifikt forløb, og der kræver det, at man opbygger hele sit forløb omkring det. Og det er sådan lidt modsætningen her [med PhET], for der vil jeg gerne have, at materialet understøtter det, som jeg gerne vil undervise i. Og hvis jeg skal bruge Labster, så skal jeg understøtte Labster i min undervisning, som ikke nødvendigvis peger på de samme ting, som jeg synes er relevante (Nikolaj, lærer, 11.02.2021).

I citatet fortæller læreren Nikolaj om, hvordan den instruerende og fastlagte form, som Labster er designet på baggrund af, står i modsætning til muligheden for selv at tilrettelægge undervisningen. Han mener derimod, at det åbne format hos PhET gør, at teknologien kan understøtte hans mål med undervisningen og ikke omvendt. I modsætning til den politiske forståelse af Labster *som det bedste på markedet* viser lærernes erfaringer, at Labster ikke stemmer overens med den didaktik og kultur, der er i den danske skole, såsom ønsket om metodefrihed. Med andre ord sker der et skifte i Labsters ontologiske status; hvor de i policy-udviklingen bliver italesat som de bedste på markedet, viser de sig i den konkrete undervisningspraksis ikke at være

kompatible med den danske undervisningsform. Lærerens erfaringer tydeliggør implikationerne af den særlige form for materialitet, som det virtuelle laboratorium tilbyder, herunder det læringssyn, der ligger til grund herfor. Den instrumentelle eller behavioristiske læringsforståelse, som Labster er designet på baggrund af, står i modsætning til den undersøgelsesbaserede og mere konstruktivistiske didaktik, der præger den danske folkeskole. Der foregår således ikke kun en kamp om, hvilken rolle virtuelle laboratorier skal spille i skolen, men også om, hvilke læringsforståelser der skal præge naturfagsundervisningen.

Virtuelle laboratorier som en (mulig) del af afgangsprøven

Med naturfagsstrategien bliver der igangsat et andet initiativ, der yderligere er med til at stabilisere virtuelle laboratorier (VL) som aktør i skolen. I strategien fremgår det, at de digitale prøver i naturfag skal styrkes, så eleverne bliver prøvet mere både i dybden og bredden (Børne- og Undervisningsministeriet, 2018b). Styrelsen for Undervisning og Kvalitet (STUK) igangsætter et toårigt forsøg med de skriftlige prøver i naturfag (2021-2023), hvor man tester brugen af virtuelle laboratorier². Hvis udfaldet af forsøget bliver, at virtuelle laboratorier bliver en del af prøveformen, så vil VL blive skrevet ind i fagets læringsmål og få en central rolle i naturfagsundervisningen. Hvor udviklingsprojektet, materialeudviklingen og frikøb af licenser er mere indirekte måder at få aktører i skolen til at implementere virtuelle laboratorier, så vil en integration af VL i afgangsprøven være en stærk stabiliseringsfaktor.

Formanden for opgavekommissionen i biologi fortæller, at de virtuelle laboratorier særligt giver mulighed for at teste eleverne i dybden, da eleverne bedre kan blive prøvet i deres modelleringskompetencer³. Kommissionsformanden fortæller videre, at erfaringerne fra pilotprøverne viser, at simuleringerne er for komplekse for mange elever, og at de forsøger at reducere kompleksiteten ved at indarbejde stilladsering:

Det, der i hvert fald har vist sig vigtigt, er at stilladsere det meget tydeligt, hvad eleverne skal gøre for at svare på den her opgave, og meget tydeligt i en progression, så man starter relativt simpelt, så man bygger det op, så det bliver mere og mere komplekst (Formand for opgavekommissionen, 05.01.22).

Hertil kommer, at eleverne ikke er vant til at arbejde med VL i undervisningen. Ligesom med Labster-simuleringerne viser det sig, at der sker noget andet i praksis, end man politisk havde forudset, da det er langt sværere for eleverne at afkode simuleringerne. En anden destabiliserende faktor i forhold til at få elever til at knytte an til VL er, at der kun er få på markedet, der

er brugbare i skolen. I opgavekommissionen har man derfor udviklet egne simuleringer til prøven i samarbejde med et eksternt konsulentfirma, hvilket er både en dyr og ressourcekrævende affære. I lighed med lærerne peger kommissionsformanden på, at der er behov for, at der bliver udviklet flere virtuelle laboratorier til den danske skole (Formand for opgavekommissionen, 05.01.22). Forsøget på at integrere virtuelle laboratorier i naturfagsprøven møder således modstand i mødet med praksis på forskellig vis, hvilket er med til at udfordre stabiliseringen af VL. I det næste afsnit viser jeg, hvordan introduktionen af virtuelle laboratorier i skolen skaber et modprogram eller et forsvar for den praktiske og taktile erfaring, som eleverne får, når de laver fysiske undersøgelser og eksperimenter.

Et forsvar for hands-on erfaring

Et modprogram til ambitionen om at stimulere brugen af virtuelle laboratorier (VL) i skolen er et forsvar for hands-on erfaring, som flere aktører knytter an til. Astra, det nationale naturfagscenter, er en af de aktører, der mener, at det er vigtigt, at virtuelle laboratorier ikke kommer til at vinde indpas på bekostning af det fysiske, undersøgende arbejde. En konsulent fra Astra fortæller, at de har forsøgt at definere, hvad en naturfaglig undersøgelse er. Et af de parametre, som de opstiller, er, at der skal indgå praktisk eller fysisk arbejde. Konsulenten uddyber, at det betyder, at: *'eleverne udfører noget taktilt, dvs. de ikke alene taler, lytter eller håndterer papirer. Praktisk arbejde er synonymt med hands-on'* (Konsulent, Astra, 07.12.21). Hun siger, at et virtuelt laboratorium godt kan understøtte en naturfaglig undersøgelse: *'(...) men det er ikke den naturfaglige undersøgelse i sig selv. Der er de nødt til at arbejde med det i virkeligheden for at få noget ud af det'* (ibid.). Konsulenten mener, at det er centralt at lave denne sondring, så virtuelle laboratorier ikke kommer til at erstatte det fysiske eksperimentelle arbejde i skolen. Det er ikke kun Astra, der udtrykker en bekymring for, om det virtuelle laboratorium kommer til at erstatte det fysiske arbejde. Det samme gør flere naturfagslærere. En biologilærer skriver følgende på folkeskolen.dk som reaktion på naturvidenskabstrategiens fokus på at styrke brugen af virtuelle laboratorier:

Men der er altså også bare ting, som jeg er ret sikker på, man ikke kan med et virtuelt laboratorium, nemlig den direkte erfaring med ting og materialer. Som alle biologilærere ved, går det ikke altid, som man havde planlagt i ens undervisning. Men selv når alt går mere eller mindre 'i kage', erfarer eleverne noget, som de (...) ikke kunne have oplevet virtuelt (Olsen, 2018).

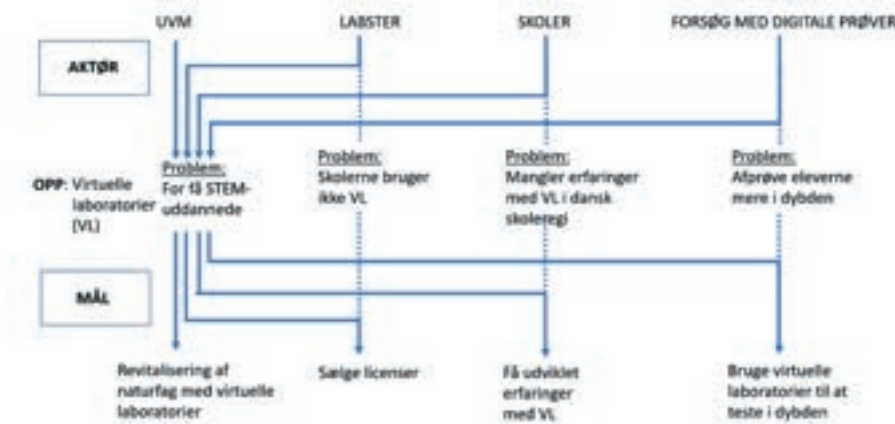
I citatet peger biologilæreren på vigtigheden af fysisk materialeerfaring for elevernes læring, og hvordan denne multisensoriske og kropslige erfaring ikke kan blive simuleret virtuelt. En lærer fra mit feltarbejde siger i tråd hermed: *'(...) den bedste måde at lære fysik på, det er ved at sætte ledningerne sammen og finde ud af, at hvis jeg sætter den der, så virker det'* (Sigurd, lærer, 13.01.21). Det er ikke kun lærerne, der har en forståelse af, at fysisk eksperimentelt arbejde er centralt for naturfagsundervisningen. Flere elever mener, at det har en betydning for deres læring, at de fysisk kan interagere med materialerne. Hertil kommer, at de oplever at være mere koncentreret i det fysiske laboratorium, da det ofte ikke er muligt at lave et forsøg om. I de virtuelle laboratorier kan eleverne gentage et forsøg utallige gange, og de oplever, at deres handlinger bliver risikofrie og dermed konsekvensfrie (Lisborg, 2022). Både lærere og elever peger således på, at der i et virtuelt laboratorium er erfaringer, som man ikke kan gøre sig qua den teknologiske medierede oplevelse.

Når det virtuelle laboratorium bliver en del af naturfagsundervisningen, afføder det en diskussion af, hvad det virtuelle laboratorium kan og ikke kan i forhold til et fysisk laboratorium: Hvilke dele af naturfagsundervisningen kan foregå i et virtuelt læringsmiljø, og hvilke kan ikke? Som både lærere og elever påpeger, så har den taktile og direkte interaktion med materialerne en læringsmæssig værdi, som ikke kan blive simuleret virtuelt. Det virtuelle laboratorium giver således anledning til at diskutere og eksplicite, hvad naturfag er: Handler det om den fysiske håndtering af pipetter, opstilling af eksperimenter eller om interaktion med visuelle simuleringer? Jeg udfolder denne argumentation i diskussionen.

Konklusion og diskussion

Historien om, hvordan virtuelle laboratorier (VL) bliver stabiliseret som en del af naturfagsundervisningen i skolen, involverer alliancer mellem aktører både i og uden for skolen. Det er associationen mellem Børne- og Undervisningsministeriet (BUVM) og Labster, der bliver katalysator for en politisk interesse for virtuelle laboratorier, hvor VL bliver udråbt som et vigtigt redskab i en revitalisering af naturfagsundervisningen. Det virtuelle laboratorium bliver etableret som det obligatoriske passagepunkt, som en række af aktører har en interesse i at knytte an til. Denne interesse bliver stimuleret gennem konkrete policy-initiativer såsom Interlab-projektet, frikøb af licenser og forsoget med brug af simuleringer i afgangsprøven. Figuren nedenfor illustrerer de forskellige aktørers interesse i og mål med at binde an til det virtuelle laboratorium.

Figur 2: Aktørers problematisering og mål med virtuelle laboratorier⁴

Virtuelle laboratoriers indrejse i skolen er et eksempel på, hvordan sammenfletningen af kommercielle og politiske interesser får en afgørende betydning for, hvad der bliver konstrueret som skolens genstandsfelt. Samtidig viser analysen, at stabiliseringen af virtuelle laboratorier bliver udfordret af forskellige antiprogrammer, der både handler om, hvilken rolle VL skal spille i naturfag, og hvilken type af virtuelle laboratorier der er egnet til den danske folkeskole. Aktørnetværksteoriens kritiske potentiale ligger i at udfolde den kompleksitet, der ofte overses, når en teknologi bliver en del af en praksis (Elmholdt & Ratner, 2021). Sagt på en anden måde sker der en afnaturalisering af læringsteknologiers indrejse i skolen. Som historien om virtuelle laboratorier illustrerer, er der ikke noget naturgivet ved, at VL bliver en aktør i skolen. Det er derimod et resultat af, at nogle aktører har haft succes med at indrullere andre i deres handlingsprogram. Hermed er det også muligt at forestille sig andre scenarier. I casen med virtuelle laboratorier kunne man eksempelvis forestille sig en digitalisering i skolen, der var mindre motiveret af edtech-industrien og politiske interesser, og at det i højere grad var en bottom-up-agenda, der lå til grund for uddannelsespolitikken. Hvis digitaliseringen i skolen startede med ønsker og behov formuleret af skolens egne aktører, i stedet for den ukritiske politiske teknologioptimisme, som præger uddannelsespolitikken (jf. Balslev, 2018), ville teknologierne måske i højere grad være med til at understøtte undervisningen, i stedet for at undervisningen skal understøtte teknologien, som læreren fra tidligere påpeger.

Historien om virtuelle laboratorier viser, at skolen er en kampplads for forskellige forståelser af læring og naturfag. Virtuelle laboratorier (re)aktiverer en diskussion af, hvad naturvidenskab er, hvad den fysiske og multisensoriske adgang til materialer betyder, og hvad der udgør og bør udgøre den danske skoledidaktik. Som jeg viser i analysen, medfører introduktionen af virtuelle laboratorier et forsvar for hands-on erfaring hos flere aktører. Når

virtuelle laboratorier bliver en del af undervisningen, har det en betydning for, hvordan vi konstruerer naturfag i skolen. Det har med andre ord en betydning, om eleverne lærer selv at håndtere en fysisk pipette og et reagensglas eller arbejder med virtuelle instrumenter, og om de selv opstiller et forsøg eller bliver guidet trin for trin gennem den eksperimentelle proces. Som Latour formulerer det: *'Technology is society made durable'* (1990). Hermed peger han på, at den måde, hvorpå vi indretter verden sociomaterielt via teknologier og inskriptioner, bliver konstituerende for bestemte forståelser og brugspraksisser. Det er derfor ikke uskyldigt, når vi implementerer en teknologi som virtuelle laboratorier i undervisningen, da dette får betydning for, hvilke didaktiske og faglige tilgange der bliver mulige, og hvad der bliver konstrueret og virkeliggjort som naturfag i skolen. Det, der grundlæggende er på spil, når en læringsteknologi som virtuelle laboratorier bliver indoptaget som en del af skolens praksis, er en kamp om, hvad skolens anliggende er og bør være. Hvordan denne kamp fortsat udvikler sig, er endnu uvist. Måske vil forsøget på at forandre naturfag med virtuelle laboratorier medføre en yderligere stabilisering af fysiske forsøg, da lærerne med kontrasten til VL får øje på kvaliteter ved hands-on erfaringen, som de før tog for givet. Eller måske vil virtuelle simuleringer blive implementeret som en del af afgangsprøven, så alle lærere og elever i den danske folkeskole bliver nødt til at gøre sig erfaringer med virtuelle laboratorier? Implementeringen af VL i skolen er således ikke stabiliseret, men er derimod en fortløbende kamp om konstruktionen af naturfag i skolen. I artiklen har jeg skrevet en del af denne kamp frem med en forhåbning om at vise, hvilke relationer, agendaer og naturfagsforståelser der knytter sig til virtuelle laboratoriers indrejse i skolen.

Noter

- 1 Teknologipagten blev oprettet i 2018 af Erhvervsministeriet, Uddannelses- og Forskningsministeriet, Børne- og Undervisningsministeriet og Beskæftigelsesministeriet for at samle og intensivere indsatsen på området. Det overordnede formål med Teknologipagten er, at flere skal uddanne sig indenfor og beskæftige sig med STEM (Science, Technology, Engineering og Mathematics) (<https://www.teknologipagten.dk/om-teknologipagten/>).
- 2 I forsøgsprøven bruger de betegnelsen virtuelle simuleringer. I artiklen bruger jeg, som nævnt, virtuelle laboratorier som en samlet betegnelse for interaktive naturvidenskabelige computermodeller.
- 3 Læringsmålene for naturfag er baseret på fire naturfaglige kompetencer: undersøgelses-, modellerings-, perspektiverings- og kommunikationskompetencen (Børne- og Undervisningsministeriet, 2019c).
- 4 Figuren er inspireret af Callons illustration af det obligatoriske passagepunkt i artiklen *Some elements in a sociology of translation: Domestification of the scallops and fishermen of St. Brieuc Bay* (1987).

Referencer

- Balslev, J. 2018: *Kritik af den digitale fornuft*. Frederiksberg: Høgrete.
- Blond, L. & Olesen, F. 2021. Den sociale konstruktion af videnskabelig viden og teknologi. I: *Videnskab, teknologi og samfund: en introduktion til STS*. Danholt, P & Gad, C. Hans Reitzels Forlag.
- Børne- og Undervisningsministeriet 2018a: *Handlingsplan for teknologi i undervisningen*. København: Undervisningsministeriet.
- Børne- og Undervisningsministeriet 2018b: *National Naturvidenskabsstrategi*. København: Undervisningsministeriet.
- Børne- og Undervisningsministeriet 2019a. *Frikøb af licenser og en række andre initiativer skal styrke anvendelsen af interaktive laboratorier i naturfagsundervisningen*, 25. april.
- Børne- og Undervisningsministeriet 2019b: *Udviklingsprojekt om interaktive laboratorier Bilag 4A: Opgavebeskrivelse*. København: Undervisningsministeriet.
- Børne- og Undervisningsministeriet 2019c: *Natur/teknologi Læseplan*. København: Undervisningsministeriet.
- Callon, M. 1986: Some elements in a sociology of translation: Domestication of the scallops and fishermen of St. Brieuc Bay. I: *Power, Action and Belief*. Law, J., London: Routledge and Kegan Paul, 196-233.
- Cone, L. & Moos, L. 2022: Introduction: mapping commercial interests and imaginaries in Nordic education. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 8(1), 1-8. DOI:10.1080/20020317.2022.2045164
- Cone, L., Brøgger, K., Berghmans, M., Decuypere, M., Förschler, A., Grimaldi, E., Hartong, S., Hillman, T., Ideland, M., Landri, P., Player-Koro, C., Rensfeldt, A. B., Rönnberg, L., van de Oudeweetering, K., & Vanermen, L. 2021: Pandemic Acceleration: Covid-19 and the emergency digitalization of European education. *European Educational Research Journal – EERJ*, 1-24. <https://doi.org/10.1177/14749041211041793>
- Dement, J. & Ravn, S. 2017: Aktør-netværksteori og kvalitative interviews. I: *Kvalitative analyser – syv traditioner*. Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (red.). København: Hans Reitzels Forlag, 389-411.
- Elmholt, K.T. & Ratner, H. 2021: Kapitel 1: Følg aktøren! I: *Aktørnetværksteori i praksis*. Papazu, I. & Wintherik, B.R. (red.) København: Djøf Forlag, 9-26.
- Elgaard, T. 2003: Aktør-netværksteori: en sociologi om kendsgerninger, karakterer og kamuslinger. *Papers in Organization*, nr. 48. Frederiksberg: Copenhagen Business School, 1-28.
- Elgaard, T. 2021: Kapitel 2: Inskription. I: *Aktørnetværksteori i praksis*. Papazu, I. & Wintherik, B.R. (red.) København: Djøf Forlag, 49-66.
- Lisborg, S. (2022). Virtuelle laboratorier – redskaber at tænke med. *Learning Tech – Tidsskrift for lærermedier, didaktik og teknologi*, (11), 145-171. DOI: 10.7146/lt.v7i11.129301
- Lisborg, S. (2021). Virtual Educational Laboratories: Instructive or explorative learning?. *STS Encounters*, 12(1), 19-49.
- Fenwick, T. & Edwards, R. 2010: *Revisiting Actor-Network Theory in Education*. London og New York: Routledge.
- Fenwick, T. & Edwards, R. 2018: *Revisiting Actor-Network Theory in Education*. London og New York: Routledge.
- Honey, M.A., & Hilton, M.L. 2011: *Learning science through computer games and simulations*.

The National Academies Press.

Interlab, 2022: *Interaktive laboratorier, rapport – februar 2022*. København: Børne- og Undervisningsministeriet.

Implement 2018: *Forundersøgelse til indsats vedr. understøttelse af elevers adgang til virtuelle laboratorier*. København: Implement.

Justesen, L. 2005: Dokumenter i netværk. I: *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv, Interview, observationer og dokumenter*. Järvinen M. & Mik-Meyer, N. København: Hans Reitzels Forlag, s. 215-234.

Kvale S. & Brinkmann, S. 2009. *Interview: introduktion til et håndværk*. Hans Reitzel Forlag.

Latour, B. & Woolgar, S. 1986: *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Latour, B. 1987: *Science in action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Harvard University Press.

Latour, B. 1990: Technology is society made durable. *The Sociological Review*, 38(1), 103-131.

Latour, B. 1996. Om aktør-netværksteori. Nogle få afklaringer og mere end nogle få afviklinger. *Philosophia*, 25 (3-4), 47-64.

Latour, B. 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press.

Law, J. 2004: *After Method. Mess in Social Science Research*. London: Routledge.

Lee, N. & Brown, S. 1994: Otherness and the Actor Network: The Undiscovered Continent. *American Behavioral Scientist*, 37(6), 772-790.

Olsen, C. 2018: Hvad man ikke kan erfare i et virtuelt laboratorium. *Folkeskolen.dk*, 20. maj.

Player-Koro, C., Rensfeldt, A.B., & Selwyn, N. (2018). Selling tech to teachers: Education trade shows as policy events. *Journal of Education Policy*, 33(5), 682–703. <https://doi.org/10.1080/02680939.2017.1380232>

Rambøll, 2018: *Indsats for IT i folkeskolen – evaluering*.

Ramiel, H. (2019). User or student: Constructing the subject in Edtech incubator. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 40(4), 487–499. <https://doi.org/10.1080/01596306.2017.1365694>

Riis, S. 2012: Klasseværelset som eksperimentarium for nye teknologier. I: *Teknologiforståelse – på skoler og hospitaler*. Hasse, C. & Dupret, K. (red.) Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Williamson, B. (2018). Startup Schools, Fast Policies, and Full-Stack Education Companies. I: *The Wiley Handbook of Global Educational Reform* (s. 283–305). John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781119082316.ch14>

Williamson, B., Rensfeldt, A.B., Player-Koro, C., & Selwin, N. 2019: Education recoded: Policy mobilities in the international 'learning to code' agenda. *Journal of Education Policy*, 34, 705–725. DOI: 10.1080/02680939.2018.1476735

Abstract

Digital learning technologies are now commonplace in public schools. This article investigates how and why these technologies have found their way to the Danish classroom. Using Actor-Network Theory (ANT), it unfolds how a concrete learning technology, the virtual laboratory, has become part of learning practice. The study uses document analysis and interviews with teachers, officials, bureaucrats, consultants. Some of the actors were successful in enrolling others in their interests for the promotion of virtual laboratories as a tool to revitalize science teaching. The study also revealed how a story of competing agendas and understandings of technology challenge the role of the virtual laboratory. At the end of the article, I discuss the critical potential of applying actor-network analysis to technology.

Keywords: Actor Network theory, virtual laboratories, digital learning technologies and education politics

Morten Brænder og Vilhelm Stefan Holsting

"Ét er søkort at forstå, et andet skib at føre"

*Om betydningen af praktisk militær ledelseserfaring
for tidligere udsendte soldaters ledelsesværdier*

Militære hierarkier associeres oftest med autoritære ledelsesværdier, en umiddelbart indlysende slutning, i betragtning af militære lederes handlingsrum: en snæver tidsramme, få informationer og risikoen for, at selv rigtige valg har ubarmhjertige konsekvenser. Undersøger vi betydningen af kommende militære lederes praksiserfaring for, hvilke værdier de vægter, træder et andet billede imidlertid frem.

I denne artikel sammenligner vi to grupper tidligere udsendte soldater, der alle er startet på officerssskolerne og nu forfølger en karriere i Forsvaret. Det, der adskiller dem, er, hvorvidt de har haft et ledelsesansvar som led i deres udsendelse. Kadetter uden denne ledelseserfaring vægter autoritære ledelsesværdier over ikke-autoritære. Kadetter med en sådan ser i stedet værdierne som ligeværdige. Vi har i tidligere studier vist en stærk korrelation mellem rekrutteringsbaggrund og ledelsesværdier, også kontrolleret for køn, alder, personlighedstræk og værnstilhørsforhold. Denne undersøgelses bidrag er, at rekrutteringsbaggrundens betydning reelt kan tilskrives forskelle i føringserfaring.

Vi forklarer dette som et udslag af forskellen mellem teori og praksis: Har man været leder i praksis, abonnerer man ikke på et på forhånd fastsat værdisæt. Dette er i overensstemmelse med den gren af militærsociologien, som betragter soldaten som en "pragmatisk professionel", samt med den ledelsesforskning, som pointerer, at gode ledere kan kombinere forskellige, tilsyneladende modstridende ledelsesværdier i deres praksis.

Keywords: Ledelsesværdier, paradoksledelse, militærsociologi, føring

Indledning

Krigen i Ukraine har indvarslet et skifte i dansk udenrigs- og forsvarspolitik, en markering af, at Forsvaret fra nu af igen skal prioritere territorialforsvar frem for ekspeditionsstyrker. Ret beset havde denne proces været længe undervejs inden da. Indkøbet af F35-jagerne og prioritering af offensive våben i Forsvarsforliget i 2018 var skridt på samme vej, og efter Kabuls fald i august 2021 – et halvt år før invasionen af Ukraine – rejstes spørgsmålet om, hvorvidt 20 års engagement i Afghanistan havde været indsatsen værd: Stod de materielle og især menneskelige omkostninger mål med udbyttet, når nu Taliban alligevel vandt krigen? (Nielsen, 2021; Knudsen, 2021).

I denne artikel tilgår vi dette spørgsmål på en anden måde. Vi analyserer danske officerselevs (kadetters) ledelsesværdier, altså hvad de forbinder med god militær ledelse. Kadetterne kommer fra Flyvevåbnet, Hæren og Søværnet. Dem, vi fokuserer på, har det tilfælles, at de alle har været udsendt. Frem for at fokusere på de ideologiske og geostrategiske konsekvenser af den aktivistiske udenrigspolitik, kan vi – med udgangspunkt i disse data – flytte blikket fra struktur- til aktørniveauet og koncentrere os om betydningen af de erfaringer, de militære ledere, der stod på jorden – eller dækket – tog med sig hjem, og undersøge, hvilken rolle disse erfaringer havde for ledernes værdier. At vi på dette mikroniveau umiddelbart har en positiv historie at bidrage med, har ikke noget at gøre med større makrosociale eller politiske diskussioner, endsige med de menneskelige omkostninger forårsaget af skader eller dødsfald som følge af krig. Vi fortæller denne historie i håb om at bidrage til forståelsen af praktisk ledelseserfarings betydning for opfattelsen af god ledelse, i og uden for Forsvaret.

I en artikel i *Armed Forces & Society* har vi påvist en tæt sammenhæng mellem rekrutteringsbaggrund og ledelsesværdier (Brænder & Holsting, 2022): Kadetter rekrutteret internt fra Forsvaret tilkender således "bløde" værdier, knyttet til åbenhed og menneskelige ressourcer, større betydning end kadetter rekrutteret udefra. Hvorfor det forholder sig sådan, har vi hidtil gættet på, men ikke kunnet undersøge empirisk. Det kan vi nu, i denne artikel, hvor vi søger at besvare spørgsmålet: *Har praktisk ledelseserfaring fra missioner, hvor man har været udsendt med Forsvaret, betydning for kadetternes vurdering af, hvad god ledelse er?*

Sociologien har stort set altid været optaget af at forstå værdiers kulturelle betydning, herunder hvilken rolle værdier spiller i professionaliseringsprocesser (Feldman, 1971: 85). Det gælder også militærsociologien, hvis grundlæggere parallelt med Talcott Parsons fokuserede på at forstå betydningen af professionens værdier i dens samspil med det øvrige samfund (Brænder, 2021). Samuel Huntington anså officeren som en "manager of violence" (1985: 11), der med sit unikke værdisæt kunne danne forbillede for samfundet. Omvendt hævdede Morris Janowitz, at militær professionalisme skulle afspejle

Morten Brænder

Lektor, ph.d.
Institut for
Statskundskab,
Aarhus Universitet

mortenb@ps.au.dk

Vilhelm Stefan
Holsting

Kommandør-
kaptajn, ph.d.
Chef for Institut
for Ledelse og
Organisation
Forsvarsakademiet

viho@fak.dk

samfundets værdier (1977: 53-54). Konteksten for dette spørgsmål ændrede sig. Den militære professions rolle som en "kaldsinstitution" blev svækket (Moskos, 1977: 49), og et øget fokus på værdimæssig mangfoldighed – i og uden for militære organisationer – betød, at mange professionelle fik svært ved at finde et fast ståsted (Williams, 2008: 200). Tilgangen forblev dog den samme, idet det centrale spørgsmål stadig knyttedes til værdiernes betydning for de professionelle virke. Det er denne tilgang, vi her vender på hovedet, idet vi med et ledelsesteoretisk udgangspunkt i stedet spørger til, hvilken rolle de professionelle virke – deres erfaringsbaggrund – spiller for deres værdier og for deres ledelsesforståelse.

Dette er en tværsnitsundersøgelse, altså et komparativt studie, der benytter statistiske metoder. Vi sammenligner to grupper tidligere udsendte. De har det tilfælles, at de har valgt at forfølge en officerskarriere. Nogle af dem har fortsat i Forsvaret efter deres udsendelse. Andre vender nu tilbage efter at have taget en civil uddannelse. Derfor kan vi teste betydningen af rekrutteringsbaggrund. Nogle af dem har prøvet at lede under udsendelsen. Andre har ikke. Derfor kan vi også teste betydningen af ledelseserfaring og dermed besvare artiklens problemstilling.

Teori

I dette afsnit præsenterer vi artiklens overordnede teoretiske ramme. Det er på baggrund af den, vi forventer at vise, at ledelseserfaring spiller en afgørende rolle for prioriteringen af ledelsesværdier. Det er nemlig vores påstand, at rekrutteringsbaggrundens betydning i virkeligheden kan tilskrives forskelle i praktisk erfaring.

Der findes næsten lige så mange ledelsesteorier, som der findes ledelsesforskere (Wood, 2007). Vi trækker her på "the competing values framework", som oprindeligt, tilbage i 1980'erne, blev formuleret af Robert E. Quinn. Dette valg har både praktiske og principielle årsager (Brænder & Holsting, 2022). Den praktiske årsag knytter sig til, at Forsvarets Ledelsesgrundlag netop er

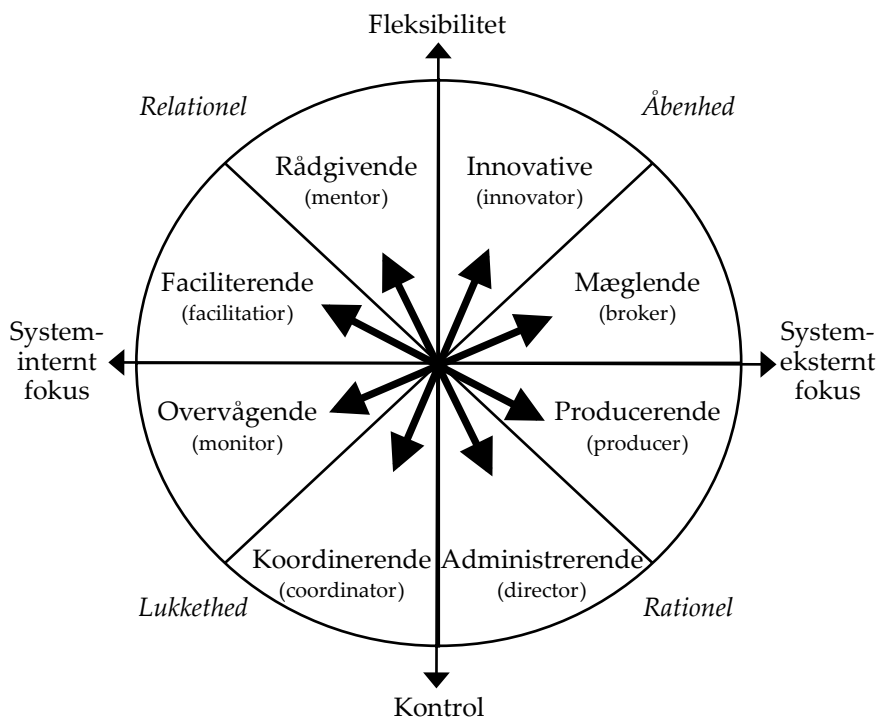
formuleret med inspiration fra *the competing values framework*. Det er en styrke, fordi det gør det lettere at formulere forventninger til, hvilke ledelsesværdier kadetterne bør vægte. De principielle årsager angår for det første, at rammen som udgangspunkt er mere empirifølsom end fx Bernard Bass' teoretiske skelnen mellem "transaktionel" og "transformativ" ledelse. Bass' skelnen anvendes ganske vist oftere, men selvom transformativ ledelse traditionelt undersøges med en multidimensionel model, er den begrebslige ramme og målemetoden blevet udsat for en ret hård kritik (van Knippenberg & Sitkin, 2013). For det andet finder man hos Bass en underliggende normativ forventning om, at transformativ ledelse er mere ønskværdig og fører til bedre resultater end transaktionel (Bass, 1990; Bass & Avolio, 1990).

Quinns model består derimod af otte ligeværdige om end forskellige ledelsesroller. Her er det konteksten og ikke en universel opskrift, der afgør den rette ledelse (Quinn & Rohrbaugh, 1981). Derfor har teorien også spillet en central rolle i formuleringen af nyere teorier om "paradoksledelse" (Putnam, Fairhurst & Banghart, 2016; Johnson, 2014; Lavine, 2014; Smith, 2014; Lewis & Smith, 2014). Den teoretiske styrke er nemlig, at den også er anvendelig til at forstå de samtidige modsatte ledelsesbehov, som fx komplekse militære ledelsessituationer indebærer.

Quinns teoretiske ramme beskrives bedst grafisk ud fra hans "ledelseskompas", som kan ses i figur 1, nedenfor.

Kompasset er opdelt, så der skelnes mellem otte forskellige ledelsesroller, fordelt i et todimensionelt rum og udspændt langs to akser. Den ene akse angår, om lederen har fokus på "kontrol" eller på "fleksibilitet". Den anden, om der er fokus på "organisationsinterne" eller "organisationseksterne" anliggender. Når akserne placeres i et kryds oven på hinanden, opstår fire overordnede domæner: Ét præget af kontrol og organisationsinterne anliggender, som betegnes det "lukkede" domæne. Modsat dette finder vi et "åbnet" domæne, præget af fleksibilitet og organisationseksterne anliggender. Et tredje præget af kontrol og organisationseksterne anliggender, som betegnes som det "rationelle" domæne, står modsat et "relationelt" domæne, præget af fleksibilitet og organisationsinterne anliggender. Inden for hvert domæne finder vi to overordnede lederroller, der adskiller sig fra hinanden, alt efter hvilken af de to akser de er placeret tættest på. Inden for det rationelle domæne har vi fx både den "producerende" lederrolle (producer), som prioriterer maksimering, og den "administrerende" (director), som prioriterer målopfyldelse.

Figur 1. Dansk oversættelse af Quinns teoretiske ramme, "the competing values framework". De engelske navne for hver ledelsestype angives i parentes (Quinn, 1988: 86).

Som analyseværktøj kan rammen benyttes som et rent deskriptivt redskab, men den indeholder også en normativ fordring, om end på et andet niveau end hos fx Bass. Rammens titel, *the competing values framework*, antyder den deskriptive brug. Valget af lederrolle er ikke givet og afhænger både af konteksten og den værditilgang, som aktøren går til den på. For en umiddelbar betragtning er værdierne bag det enkelte domæne ikke forenelige. Hvis man prioriterer relationelle værdier, og altså agerer som rådgivende eller faciliterende leder, så kan man ikke samtidig sætte rationelle værdier, altså at agere som producerende eller administrerende leder, lige så højt. I hvilken grad sådanne prioriteringer så faktisk er bevidste, varierer naturligvis, men pointen er, at ledelse udøves i et valg mellem konkurrerende tilgange til ledelseskonteksten.

Den oplagte indvending mod at betragte ledelsesroller i et modsætningsforhold er selvfølgelig, at sådanne modsætninger ofte er kunstige. Om man fx prioriterer relationelle eller rationelle forhold, afhænger ikke kun af ens værditilgang, men også af, hvad der kan lade sig gøre i den konkrete situation. Endvidere kan situationen kræve, at man først prioriterer at skabe stærke arbejdsmiljøer og dernæst fokuserer på produktivitet, fordi motiverede

medarbejdere producerer bedst (Bellé, 2013; Braun m.fl., 2013). Det er her, det normative aspekt af Quinns *competing values framework* træder frem, og her, at denne ramme får betydning for teorier om paradoksledelse (Vince m.fl., 2018; Hargrave & Van de Ven, 2017). Det, der ifølge Quinn udmærker en god leder, er nemlig ikke valget af en bestemt ledelsesrolle, men at han eller hun – i erkendelse af at der findes forskellige og tilsyneladende modstridende ledelsesværdier – alligevel formår at kombinere disse hensigtsmæssigt i den konkrete situation (Quinn, 1988: 48). Jo mere moden, effektiv og erfaren en leder er, desto bedre formår vedkommende at slå bro over modsætningerne og tilpasse sin ledelsestilgang til situationen (Denison, Hooijberg & Quinn, 1995: 537). Med udgangspunkt i dette aspekt af Quinns teori kan vi formulere den overordnede hypotese, der ligger til grund for denne artikel, nemlig at erfaring gør en forskel. Der er forskel på den teoretiske viden fra uddannelser og den praksisviden, man tilegner sig, når man prøver at stå i afgørende ledelsesmæssige dilemmaer. Med andre ord er der forskel på at forstå et søkort – eller et ledelseskompas – og at navigere efter det i virkeligheden.

Baggrund og hypoteser

Forsvarsforliget i 2012 ændrede retningslinjerne for optagelse på officersskolerne. Dels skulle halvdelen af alle nye kadetter fremover have en civil baggrund. Dels skulle alle ansøgere som minimum være i besiddelse af en bachelorgrad. Man har altid rekrutteret kadetaspiranter udefra. Men kombineret med kravet om en bachelorgrad kom disse “outsiders” nu ind i Forsvaret efter at have tilbragt de formative år af deres voksenliv uden for institutionen. Forsvarets uddannelsesinstitutioner kunne derfor med rette forvente, at den militære socialisering ville være mere træg for denne gruppe. Det var på den baggrund, at vi i vores *Armed Forces & Society*-artikel netop fokuserede på betydningen af rekrutteringsbaggrund. Kadetterne kunne i den sammenhæng opdeles i tre grupper: “Insiders” rekrutteret direkte fra stampersonellet. “Outsiders” rekrutteret udefra, og som heller ikke har nogen militær erfaring. Og endelig en ret stor gruppe veteraner eller tidligere værnepligtige, der egentlig rekrutteres udefra, men som nu “vendte tilbage” til Forsvaret efter en civil uddannelse. Insiderne skilte sig generelt ud ved at være mere åbne over for bløde værdier, men forskellen var mest udtalt i sammenligning med den sidste gruppe, mellemgruppen. Vi forklarede dette med henvisning til, at kadetter fra stampersonellet formentlig havde mere praktisk ledelseserfaring og derfor – jf. Quinn – bedre forstod betydningen af at være mere åben over for forskellige ledelsesværdier. Vi formodede, at forskellen blev særlig udtalt i sammenligning med kadetter fra mellemgruppen, da de kun kendte det militære hierarki nedefra, hvor autoritære værdier betyder mere. Sammenfaldet mellem ledelseserfaring og rekrutteringsbaggrund betød dog, at

vi ikke kunne teste denne udlægning. Det kan vi nu, og det er, hvad vi gør i nedenstående.

For en soldat betyder praktisk ledelseserfaring først og fremmest erfaring med "føringsledelse". Føringskommando kommer af tysk "Führung", og begrebet har af indlysende historiske årsager haft en hård medfart. Når vi på dansk taler om føringskommando, bruger man derfor på engelsk betegnelsen "mission command". Føringsledelsens betydning i militære organisationer skyldes de forhold, som gør sig gældende, når ledere planlægger og eksekverer militære aktiviteter: altså under tidspres, med en begrænset informationsmængde til rådighed og under forhold, hvor selv et rigtigt valg kan have alvorlige konsekvenser – en kompleksitet, der kun er blevet forstærket af den teknologiske udvikling (van Creveld, 1987; Widder, 2002; King, 2017). Militære ledere er ikke ene om at stå i sådanne situationer. Det samme gør sig gældende for grupper i politi, beredskab og i sundhedsvæsenet. Derfor imiterer sådanne organisationer også ofte det militære hierarki (Holsting & Nørgaard, 2014).

I akutte, kritiske situationer vil der ofte være brug for tempo, og at der udstikkes en fælles retning. Der er ikke plads til en mere tidskrævende, dialogisk eller undersøgende tilgang (ibid.). Derfor fremstilles militære organisationer ofte som hierarkiske, men føringskommando handler ikke nødvendigvis om autokrati. Føringskommando handler om beslutningskompetence. For at kunne lede under pres – altså at føre – skal du som leder kunne forvente, at de retningslinjer, du udstikker, bliver fulgt. Derfor er føringskommando også relationel. De, som ledes, skal have tillid til, at du har den indsigt og de evner, der skal til for at træffe de rette beslutninger.

Ydermere kan man godt have en helt fast rangorden, når der handles, men være åben for deliberation, inden og efter det sker. Det er fx fastsat i NATO-ledelsesdoktriner (2022: 42-44), hvor de bærende principper ikke kun er ansvar (responsibility) og bemyndigelse (unity of command), men også handlefrihed (freedom of action), tillid (trust) og gensidig forståelse (mutual understanding). Principperne fastsætter en samtidighed af klar autoritet og koordineret handlefrihed. Det ses fx blandt norske marinejægere, der, inden de går i aktion, afholder et såkaldt "matrosråd", hvor hierarkiet midlertidigt sættes ud af kraft med henblik på at få det bedst informerede beslutningsgrundlag. Når operationen iværksættes, genetableres beslutningshierarkiet (Danielsen, 2018). Endelig betyder den begrænsede informationsmængde, lederen har til rådighed, når der skal træffes en føringsbeslutning, at det er så meget desto vigtigere for vedkommende at gøre brug af den viden, der faktisk forefindes (Barfod, 2021: 87).

Den, der fører i praksis, skal bruge al den information, der er til rådighed. Vedkommende kan ikke på forhånd favorisere et bestemt domæne, men må i stedet balancere mellem disse. Denne fleksibilitet er netop karakteristisk for det ledelsesideal, der ses udfoldet hos Quinn, hvilket er grunden til, at vi forventer, at føringskommando – og ikke blot rekrutteringsbaggrund – er dét, der

gør en forskel i forhold til, hvordan kadetterne orienterer sig i forhold til de åbne, lukkede, rationelle og relationelle domæner. Det kan vi teste ved at fokusere på tidligere udsendte, idet disse ikke alene varierer i forhold til rekrutteringsbaggrund, men også føringserfaring.

Da vi tidligere har påvist en tæt korrelation mellem rekrutteringsbaggrund og ledelsesværdier, vil vi som det første undersøge, om dette også gør sig gældende i denne sammenhæng, så vi også kan kontrollere for betydningen heraf, selvom datagrundlaget her er et andet. Sammenholdt med kadetter rekrutteret "udefra" har langt flere kadetter fra stampersonellet haft ledelsesansvar som udsendte. Når vi ikke kontrollerer for føringsansvar, forventer vi derfor, at rekrutteringsbaggrund gør en forskel. Vi stiller følgende hypotese:

H1a: Tidligere udsendte rekrutteret direkte fra Forsvaret prioriterer bløde værdier højere end tidligere udsendte, der har været uden for Forsvaret.

Påstanden er ikke, at kadetter rekrutteret indefra er "bløde", men blot at de ikke nedprioriterer et bestemt værdisæt. Tidligere udsendte rekrutteret udefra, og som primært kender det militære hierarki fra den modtagende ende, vil omvendt prioritere bløde værdier lavt. Når vi sammenligner de to grupper, vil vi derfor finde en forskel netop i forhold til de bløde værdier. Det betyder, at vi ikke forventer at finde en forskel i forhold til de hårde værdier i en sådan sammenligning.

H1b: Tidligere udsendte rekrutteret direkte fra Forsvaret prioriterer ikke hårde værdier anderledes end tidligere udsendte, der har været uden for Forsvaret.

Føringserfaring inddrages i analysens andet trin. Her er forventningen, at de observerede forskelle i forhold til synet på bløde ledelsesværdier viser sig reelt at kunne tilskrives det praktiske militære ledervirke, kadetterne har med i rygsækken. Udsendte med føringserfaring forventes at prioritere bløde værdier højere end tidligere udsendte uden føringserfaring, fordi de forstår, at man som leder hele tiden skal navigere mellem forskellige hensyn og derfor ikke på forhånd kan prioritere ét sæt ledelsesværdier højere end et andet. Omvendt vil tidligere udsendte uden praktisk ledelseserfaring, der har modtaget og ikke givet ordrer, prioritere en autoritær ledelsesstil over en ikke-autoritær. De vil, i forhold til Quinns teoretiske ramme, prioritere kontrol over fleksibilitet. Det er det, der danner baggrunden for denne artikels centrale hypotese.

H2a: Tidligere udsendte med føringserfaring prioriterer bløde værdier højere end tidligere udsendte uden føringserfaring.

Igen er det vigtigt at holde fast i, at dette alene handler om prioriteringen af de bløde værdier i forhold til de hårde, og at vi derfor ikke forventer at finde en forskel i forhold til sidstnævnte.

H2b: Tidligere udsendte med føringserfaring prioriterer ikke hårde værdier anderledes end tidligere udsendte uden føringserfaring.

Hypoteserne er lette at teste, men det er vigtigt at holde sig for øje, at den forventede forskel – også selvom den faktisk er til stede – kan skyldes andet end føringserfaring. For det første vil dem, der udvælges til ledere på en mission, ikke være udvalgt tilfældigt. Allerede inden de blev udsendt, besad de formentlig kvaliteter, som Forsvaret vægter i udvælgelsen af ledere. Derfor ville de nok også – praksiserfaring eller ej – under alle omstændigheder besvare spørgsmål om, hvad der kendetegner god militær ledelse, i overensstemmelse med organisationens værdier. For det andet vil de, der allerede inden udsendelsen har været udvalgt til at udfylde et sådant hverv (kadetter, som har en befalingsmands- eller sergentbaggrund), også som led i deres ledelsestræning være blevet eksponeret mere for Forsvarets ledelsesværdier end de, der blot var udsendte som menige konstabler, og som først har taget en sergentuddannelse efter deres optagelse på officersuddannelsen. De erfarne ledere vil altså lettere kunne genkende disse værdier, når de præsenteres for dem – i for eksempel et spørgeskema – og derfor vil de også være mere tilbøjelige til at erklære sig enige heri end de, der ikke var udvalgt på forhånd.

Når vi tester hypotesen om føringserfarings betydning for ledelsesværdier, står vi med andre ord med en potentiel udfordring af undersøgelsens interne validitet. Dette kan både anskues som et problem med bagvedliggende variable (at såvel ledelsesværdier som føringserfaring bestemmes af et helt tredje forhold) og som et problem med omvendt kausalitet (altså at ledelsesværdier bestemmer, om man har fået føringserfaring eller ej).

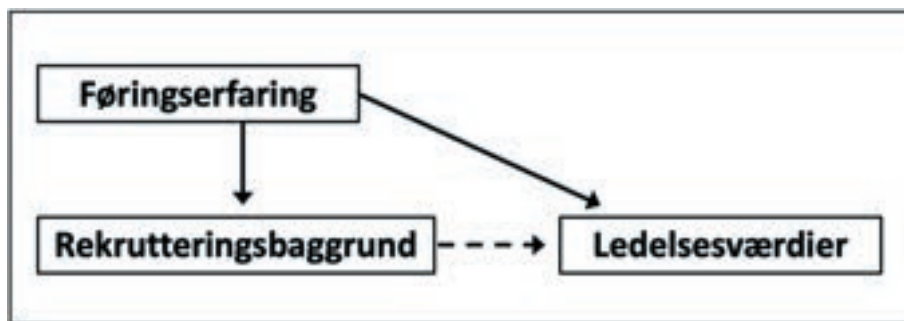
At minimere risikoen for oversete tredjevariable kræver egentlig et eksperimentelt design. Da det ikke er tilfældigt, hvem der faktisk får føringserfaring, kan vi imidlertid ikke identificere en oplagt kontrolgruppe. Vi må derfor nøjes med at kontrollere for de baggrundsvariable, vi ved, kan spille en rolle i forhold til både rekrutteringsbaggrund og føringserfaring og til ledelsesværdier.

Noget lignende kan siges i forhold til udfordringer med omvendt kausalitet: De kan heller ikke afgøres empirisk i et tværsnitsstudie. Igen handler det om, hvem der faktisk får føringserfaring og derfor eksponeres mest for Forsvarets Ledelsesgrundlag. Vi kan dog langt hen ad vejen imødekomme denne indvending ved at inddrage rekrutteringsbaggrund. Kadetter rekrutteres fra stampersonellet som befalingsmænd og har derfor alle været eksponerede for Forsvarets Ledelsesgrundlag uanset deres praktiske erfaring. Da ikke alle disse har været udsendt som befalingsmænd, får vi – ved at teste for førings-

erfaring og holde rekrutteringsbaggrund konstant – indblik i, om det er den formelle uddannelsesbaggrund eller den reelle praksis, der gør en forskel.

Det leder til et andet spørgsmål, nemlig hvorvidt føringserfaring kommer før rekrutteringsbaggrund eller omvendt. Da udsendelsen rent kronologisk har fundet sted inden rekrutteringen til officersskolerne, går vi her ud fra en kausalmodel, hvor føringserfaring placeres før rekrutteringsbaggrund. Denne model optegnes i figur 2, nedenfor.

Figur 2: Teoretisk model

Det kan selvfølgelig ikke udelukkes at karrierevejen for nogles vedkommende følger et andet spor. Eksempelvis har de, der var udsendt som befalingsmænd og nu søger ind direkte fra stampersonellet, muligvis valgt en militær karriere, længe før de tog afsted. Logisk set kommer rekrutteringsbaggrund for deres vedkommende altså også før føringserfaring. Dette forbehold skal nævnes, fordi den teoretiske model har implikationer for testen af relationen mellem de to uafhængige variable, en pointe, vi vender tilbage til i metodeafsnittet.

Alle hypoteser testes ud fra en ceteris paribus-forventning, og som nævnt ovenfor er det afgørende, at der kontrolleres for forhold, der både kan påvirke de uafhængige variable (hvem der udvælges som ledere, og hvem der vælger en lederkarriere) og den afhængige variabel (hvilke ledelsesværdier man vægter). Det gælder køn og alder og formentlig også personlighedstræk (Götzsche-Astrup, Brænder & Holsting, 2022). Undersøgelsen er foretaget på tværs af de tre værn. Da værnskultur kan spille en rolle for såvel karrierevalg som ledelsesværdier (Clemmensen, 1986; Holsting & Brænder, 2020), skal der også kontrolleres for betydningen heraf i vores analyser. Sidst bør nævnes, at selvom datasættet indeholder oplysninger om kadetternes uddannelsesniveau, kontrollerer vi ikke herfor. Da alle ansøgere, uanset rekrutteringsbaggrund, skal have en bachelorgrad eller tilsvarende, varierer kadetternes uddannelsesniveau så lidt, at en eventuel betydning heraf ikke lader sig teste empirisk med de forhåndenværende data.

Data og metoder

Det datasæt, der bruges i denne analyse, udgør et udpluk af et paneldatasæt (n=1.829) indsamlet på officersuddannelserne under Forsvarsakademiet som led i et forskningssamarbejde mellem Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, og Institut for Læring og Organisation, Forsvarsakademiet. En repræsentant for projektet har fået afsat tid på en holdtime for hver årgang på uddannelserne, og der er indsamlet data i tre trin: ved opstart på Sergentskolerne, ved opstart på Officersskolerne og ved Officersuddannelsens afslutning. Spørgeskemaerne er altså indsamlet som "gruppe-enquetes", og en "gruppe" refererer her til et enkelt værn på en enkelt årgang på et givent tidspunkt i uddannelsen. Både Flyvevåbnet, Hæren og Søværnet er med. Der er repræsentanter for årgangene 2018, 2019, 2020, 2021 og 2022. Det nærværende datasæt indeholder 34 af disse grupper og er konstrueret således, at respondenter kun medvirker én gang heri (n=1.169). Der er to afgørende forskelle på dette datasæt og de data, vi benyttede i vores tidligere undersøgelse. Den ene er, at vi her inddrager kadetter fra alle tre værn og ikke kun fra Hæren. Den anden er, at vi her fokuserer på tidligere udsendte. Det reducerer antallet til 206 respondenter, heraf har 174 besvaret spørgsmål knyttet til Quinns *competitive framework*. Inddragelsen af personlighedstræk reducerer antallet af valide svar yderligere, til 124. Det er altså kun omkring 10 % af besvarelserne fra hoveddatasættet, der er relevante for denne undersøgelse. Det er de besvarelser, der analyseres nedenfor. Tabel 1a-c viser fordelingen af respondenterne efter køn, alder og værn i det overordnede datasæt og for de nærværende analyser.

Tabel 1a: Kønsfordeling. Antal (procent). Alle respondenter og respondenter, der har været udsendt, og om hvem vi har data om ledelsesværdier og personlighedstræk. Kadetter på Flyvevåbnets, Hærens og Søværnets Officersskoler 2018-2022.

	Alle respondenter	Respondenter analyseret her
Kvinder	163 (14 %)	6 (5 %)
Mænd	1.004 (86 %)	118 (95 %)
I alt*	1.167	124

*To respondenter har ikke angivet deres køn.

Tabel 1b: Aldersfordeling. Gennemsnit (standardafvigelse). Alle respondenter og respondenter, der har været udsendt, og om hvem vi har data om ledelsesværdier og personlighedstræk. Kadetter på Flyvevåbnets, Hærens og Søværnets Officersskoler 2018-2022.

	Alle respondenter	Tidligere udsendte respondenter
	27,8 (3,7)	30,4 (5,2)
Antal**	1.134	124

**35 respondenter i det overordnede datasæt og to i det her analyserede udsnit har ikke angivet deres alder.

Tabel 1c: Værnsfordeling. Antal (procent). Alle respondenter og respondenter, der har været udsendt, og om hvem vi har data om ledelsesværdier og personlighedstræk. Kadetter på Flyvevåbnets, Hærens og Søværnets Officersskoler 2018-2022.

	Alle respondenter	Tidligere udsendte respondenter
Flyvevåbnet	221 (19 %)	22 (18 %)
Hæren	715 (61 %)	77 (61 %)
Søværnet	233 (20 %)	27 (21 %)
I alt	1.169	126

Eftersom vores "stikprøve" består af tidligere udsendte, giver det ikke mening at antage, at de er repræsentative for de 1.169 kadetter i det generelle datasæt. Alligevel springer nogle ting i øjnene, når vi sammenligner de to grupper. For det første er der færre kvinder (5 %) blandt de tidligere udsendte end i det generelle paneldatasæt (14 %). For det andet er de tidligere udsendte i gennemsnit næsten 3 år ældre end de øvrige kadetter. Og selvom vi her inddrager alle tre værn, er det værd at bemærke, at der er flest kadetter fra Hæren (61 %) i begge datasæt.

Vores afhængige variabel, ledelsesværdier, måles ved hjælp af 16 standard items, der i deres oprindelige ordlyd blev lanceret af Quinn, men som her er blevet modereret for at kunne bruges i en militær sammenhæng (se bilag A via QR-kode angivet sidst i artiklen). Vi har fulgt Quinns retningslinjer (1988: 130-131) for konstruktionen af otte ledelsesværdier på grundlag af disse. Med henblik på at se, hvorledes ledelsesværdierne grupperer sig i denne kontekst, har vi efterfølgende gennemført en faktoranalyse. Denne resulterer i to klart adskilte dimensioner: en med værdier knyttet til kontroldimensionen (den nederste halvdel af Quinns kompas) og én med værdier knyttet til fleksibilitetsdimensionen (den øverste halvdel). Ovenfor pointerede vi, at brugen af Quinns begrebsramme muliggjorde en mere facetteret tilgang til ledelsesværdier. Empirisk set kan man imidlertid konstatere, at kadetternes differentiering alligevel ikke er helt så langt fra dikotomien mellem transaktionel og transformativ ledelse, idet vi også her ser et modsætningsforhold mellem

“hårde” og “bløde” ledelsessværdier. I den nederste halvdel af Quinns “kom-pas”, kontroldelen, finder vi overvejende autoritære ledelsessværdier (den producerende, den administrerende, den koordinerende og den overvågende leder). I den øverste halvdel, fleksibilitetsdelen, finder vi de mindst autoritære ledelsessværdier (den faciliterende, den rådgivende, den innovative og den mæglende leder). Factor-loadings for de enkelte items falder mellem 0,76 og 0,59, og den interne reliabilitet er henholdsvis 0,69 for kontroldimensionen og 0,68 for fleksibilitetsdimensionen (se bilag B via QR-kode angivet sidst i artiklen). Der er med andre ord empirisk belæg for at reducere de otte items til de to overordnede variable, og det er dem, vi tager udgangspunkt i i testen af H1-2 i det følgende.

Den ene uafhængige variabel, rekrutteringsbaggrund, er konstrueret ud fra spørgeskemaet, hvori respondenterne har angivet, om de har søgt ind på baggrund af en civil uddannelse, tidligere har gjort tjeneste i Forsvaret, eller de blev rekrutteret direkte fra stampersonellet. Den anden uafhængige variabel, føringererfaring, er konstrueret ud fra et spørgsmål om, hvor mange måneder som udsendt respondenterne har haft føringsansvar.

Hvad kontrolvariablene angår, er målene for køn og alder selvrapporterede, mens målet for værnstillørsforhold er givet ud fra de oprindelige spørgeskemaer (eftersom de enkelte gruppe-enquetes indsamledes værnsvist). I målingen af personlighedstræk bruges en valideret dansk oversættelse af Donnellans “Mini IP-skala” (Donnellan m.fl., 2006). Som andre fem-faktor eller “big five”-modeller måler den dimensionerne “samvittighedsfuldhed” (conscientiousness), “venlighed” (agreeableness), “nervøsitet” (neuroticism), “åbenhed” (openness) og “udadvendthed” (extraversion). Selvom spørgsmålsbatteriet – som navnet antyder – er langt kortere end de personlighedsmål, der bruges i klinisk psykologi, står det ikke tilbage for disse i forhold til at indfange de overordnede træk (Bakker & Leles, 2018; Gøtzsche-Astrup, 2020; De Neve, 2015). En faktoranalyse af målene viser, at de 20 items grupperer sig sammen som forventet (Se bilag C via QR-kode angivet sidst i artiklen). Der er dog visse problemer med venligheds- og åbenheds-dimensionerne. De “spejlvendte” værdier i venlighedsdimensionen placerer sig tilsyneladende i en separat kategori. Men da reliabilitetsmålet ikke svækkes ved at inkludere dem i et samlet indeks for venlighed, følger vi her teorien og konstruerer dette med alle fire items. Den nederste item i åbenhedsdimensionen er i den lave ende, og da inklusionen heraf svækker den interne reliabilitet, konstrueres dette indeks kun med de tre øvrige items. Som nævnt reducerer inddragelsen af personlighedstræk antallet af cases, da denne del af spørgeskemaet ikke har været anvendt i alle målinger. De nedenstående analyser er gennemført både med og uden kontrollen for personlighedstræk. Resultaterne er de samme. Men da der er en væsentlig pointe i at kontrollere for stabile psykologiske faktorer i et sociologisk studie, er det disse, vi afreporterer.

Testen af H1 og H2 foretages med en trinvis multipel OLS-regression. Model I heri viser den "rene" korrelation mellem rekrutteringsbaggrund og ledelsesværdier. I model II kontrolleres der for den bagvedliggende, uafhængige variabel, føringserfaring. Model III viser så koefficienterne for den fulde model inklusive baggrundsvariablene. De enkelte modellens bidrag til forklaringskraften testes med en F-test. Alle resultater afregnes med ustandardsiserede koefficienter, men for at lette fortolkningen har vi omkodet alle værdier (bortset fra alder) til at gå fra 0 til 1. Kontinuerte variable har 0 som laveste værdi og 1 som højeste. Kategoriske variable antager alle enten værdien 0 eller 1. Mænd er fx tildelt værdien "0" på kønsvariablen og kvinder "1". For værnstillørsforhold udgør Hæren referencekategori, mens der konstrueres dummy-variable for henholdsvis Flyvevåbnet og Søværnet. For at imødegå eventuelle heteroskedacitetsproblemer på tværs af datasættet – eksempelvis på baggrund af, at data indsamledes gruppevis – afregnes regressionskoefficienterne med robuste standardfejl.

Her betragtes føringserfaring som den bagvedliggende, uafhængige variabel, altså som den egentlige årsag til, at rekrutteringsbaggrund og ledelsesværdier korrelerer. Som nævnt ovenfor kan det dog ikke fuldstændig udelukkes, at føringserfaring også kan anskues som en medierende variabel. Vi kan ikke teste, hvilken af de to modeller der er den rigtige; det er et teoretisk spørgsmål. For at undersøge robustheden af vores overordnede påstand om, at føringserfaring – og ikke rekrutteringsbaggrund – udgør den afgørende faktor, har vi imidlertid også gennemført en mediationsanalyse ved hjælp af bootstrap-metoden (Preacher & Hayes, 2004). Fremgangsmåden og resultaterne heraf, der ligeledes støtter op om vores påstand, afregnes i bilag D (se QR-kode angivet sidst i artiklen).

Observationer

Tabel 2 og 3 viser resultatet af regressionsanalyserne for henholdsvis kontrol- og fleksibilitetsdimensionerne og tester følgelig H1 og H2.

Tabel 2: OLS-regression af forholdet mellem ledelsesværdier knyttet til kontroldimensionen (y) og rekrutteringsbaggrund (x), føringserfaring (z), kontrolleret for køn, alder, personlighedsfaktorer og værnstillørsforhold. Ustandardiserede koefficienter [robuste standardfejl i klammer].

Officersskolerne 2018-2022.

	Model I	Model II	Model III*
Rekrutteringsbaggrund (x): 0;1			
0: Rekrutteret fra Forsvaret			
1: Rekrutteret på baggrund af civil uddannelse	-0,01 [0,02]	-0,00 [0,02]	-0,00 [0,02]
Føringserfaring (z): 0;1			
0: Ikke føringsansvar under udsendelse			
1: Føringsansvar under udsendelse		0,01 [0,02]	-0,01 [0,02]
Køn: 0;1			
0: Mænd			
1: Kvinder			-0,04 [0,04]
Alder: 19-50			
			0,00 [0,00]
Personlighedsfaktorer			
- Samvittighedsfuldhed: 0-1			0,16 [0,05]**
- Venlighed: 0-1			-0,02 [0,06]
- Bekymring: 0-1			-0,08 [0,06]
- Åbenhed: 0-1			0,09 [0,05]†
- Udadvendthed: 0-1			0,04 [0,05]
Værntilhørsforhold: 0;1			
Hæren (reference)			
Flyvevåbnet			0,02 [0,02]
Søværnet			-0,01 [0,02]
Konstant	0,74 [0,01]***	0,74 [0,02]***	0,53 [0,09]***
R2	0,00	0,00	0,12
Antal observationer	124	124	124

†: $p > 0,1$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$; ***: $p < 0,001$

Tabel 3: OLS-regression af forholdet mellem ledelsesværdier knyttet til fleksibilitetsdimensionen (y) og rekrutteringsbaggrund (x), føringserfaring (z), kontrolleret for køn, alder, personlighedsfaktorer og værn. Ustandardiserede koefficienter [robuste standardfejl i klammer].
Officeresskolerne 2018-2022.

	Model I	Model II**	Model III**
Rekrutteringsbaggrund (x): 0;1			
0: Rekrutteret fra Forsvaret			
1: Rekrutteret på baggrund af civil uddannelse	-0,04 [0,02]*	-0,01 [0,02]	-0,00 [0,02]
Føringserfaring (z): 0;1			
0: Ikke føringsansvar under udsendelse			
1: Føringsansvar under udsendelse		0,06 [0,02]*	0,06 [0,02]**
Køn: 0;1			
0: Mænd			
1: Kvinder			0,07 [0,04]
Alder: 19-50			0,00 [0,00]
Personlighedsfaktorer			
- Samvittighedsfuldhed: 0-1			0,05 [0,06]
- Venlighed: 0-1			0,17 [0,05]**
- Bekymring: 0-1			-0,05 [0,06]
- Åbenhed: 0-1			0,07 [0,06]
- Udadvendthed: 0-1			0,14 [0,05]*
Værntilhørsforhold: 0;1			
Hæren (reference)			
Flyvevåbnet			0,01 [0,02]
Søværnet			-0,01 [0,02]
Konstant	0,73 [0,01]***	0,69 [0,02]***	0,36 [0,09]***
R2	0,03	0,08	0,27
Antal observationer	124	124	124

†: $p > 0,1$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$; ***: $p < 0,001$

Tabel 2 fokuserer på kontroldimensionen og viser – i overensstemmelse med H1b og H2b – at hverken rekrutteringsbaggrund eller føringserfaring synes at gøre en forskel. Der sker først noget i forhold til forklaringskraften (R2) i model III, som følge af at samvittighedsfuldhed korrelerer stærkt med kontroldimensionen for alle tidligere udsendte. Det er egentlig, hvad man ville kunne forvente, da dette personlighedstræk netop angår, hvor organiseret man er, altså en egenskab tæt knyttet til kontrol.

Billedet er noget anderledes i tabel 3, hvor den afhængige variabel er de tidligere udsendtes vægtning af fleksibilitetsdimensionen. Model I tester H1a og støtter umiddelbart forventningen om, at rekrutteringsbaggrund gør en forskel. Tidligere udsendte rekrutteret ad civil vej scorer således 0,04 point lavere på en 0-1-skala end dem fra stampersonellet. Modellen forklarer dog kun 3 % af variationen på den afhængige variabel, og forskellen forsvinder helt i model II og III, hvor først føringserfaring og derefter baggrundsvariablene inddrages.

Føringserfaring synes således ikke alene at udviske betydningen af rekrutteringsbaggrund, men gør i sig selv en forskel. Kadetter, der har haft føringsansvar under udsendelse, scorer 0,06 point højere end andre tidligere udsendte. Det svarer til seks point på en skala fra 0 til 100. Ikke voldsomt, men nok til at vise, at forskellen på fleksibilitetsindekset snarere skyldes erfaring end rekrutteringsbaggrund, og nok til, at F-testen viser, at kontrollen for føringserfaring bidrager signifikant til den samlede model. Endvidere viser model III, hvor de yderligere kontroller inddrages, at betydningen af føringserfaring – en sociologisk forklaring – ikke blot er robust over for inddragelsen af psykologiske faktorer, idet korrelationskoefficienten er den samme, men her er signifikant på et 0,01-niveau. Personlighedstræk spiller en klar rolle. Hvor kontrollen for føringserfaring alene øgede R² fra 0,03 til 0,08, stiger den i model III til 0,27. Dette skyldes særligt inddragelsen af venlighed og udadvendthed, træk, som begrebsligt set ligger tæt på fleksibilitetsdimensionen. Omvendt rokker det ikke ved, at vi finder støtte til forventningen om den praktiske ledelseserfarings betydning (H1b).

Hverken rekrutteringsbaggrund eller føringserfaring korrelerer med tidligere udsendtes score på kontroldimensionen (H1b og H2b). Umiddelbart og i overensstemmelse med H1a synes rekrutteringsbaggrund imidlertid at spille en afgørende rolle for fleksibilitet. Denne initialt observerede betydning forsvinder helt ved inddragelsen af føringserfaring. Dette fund støtter op om H2a. Det skal ydermere nævnes, at den supplerende analyse, hvor føringserfaring betragtes som mellemkommende variabel (Bilag D), sandsynliggør, at effekten af rekrutteringsbaggrund går herigennem, og at det altså er føring, der gør en forskel. Det er ikke forkert at sige, at rekrutteringsbaggrund korrelerer med ledelsesværdier, men årsagen er imidlertid, at flest rekrutterede fra stampersonellet har tilegnet sig praktisk ledelseserfaring i felten.

Diskussion

I lyset af, at militære institutioner ofte fremstilles som autoritære, er undersøgelsens konklusion umiddelbart kontraintuitiv: Kadetter med megen "militær ballast", altså de, som har tilegnet sig føringserfaring på missoner, priori-

terer fleksibilitet højere end kadetter, som ikke har haft ledelsesansvar under udsendelse.

Som nævnt i teori afsnittet skal man i fortolkningen af resultatet have blik for, at denne forskel ikke skyldes, at dem med føringserfaring prioriterer "hårde" værdier lavere. Det gør det ikke – hverken i sammenligning med de "bløde" værdier eller i sammenligning med deres kolleger. Det er derimod dem uden føringserfaring, der systematisk ser de bløde værdier som mindre vigtige for den militære leder.

Artiklens centrale påstand er, at når det angår opfattelsen af god militær ledelse, så er det praksiserfaring, der tæller. Det har vi understøttet empirisk ved at vise, at prioriteringen af ledelsesværdier ikke afhænger af rekrutteringsbaggrund, men af, om de har prøvet at lede – eller føre – i praksis. I det ovenstående karakteriserede vi føring som beslutningsdygtighed baseret på et begrænset antal informationer og inden for en snæver tidsramme. Nok er det at kunne træffe beslutninger i en højrisikosituation særligt kendetegnende for militære ledere, men det er også en evne, der værdsættes hos ledere i andre sammenhænge. Prioritering af ledelsesværdier hænger helt oplagt sammen med lederens personlighed, hvilket vores resultater med al tydelighed støtter op om. Men selv kontrolleret for personlighedstræk viser analysen stadig, at praksiserfaring tæller. Hypoteserne, som vi således finder opbakning til, byggede på Quinns teori om, at en erfaren leder vil betragte værdierne i "ledelseskompaset" ud fra et praksisperspektiv, som en liste over forskellige handlingsmuligheder. Hvilke af disse vedkommende rent faktisk vil vælge i en føringssituation, vil være kontekstbestemt, bero på lederens dømmekraft og på de krav, vedkommende stilles over for. Omvendt er det også påstanden, at den uerfarne umiddelbart vil "tage pejling" alene ud fra kompasset, fordi vedkommende allerede abonnerer på et bestemt – her kontrolcentreret – ledelsesparadigme. Dette beror på den praksiserfaring, man kan gøre sig, når man i stedet for at føre har været den, der bliver ført.

Denne undersøgelse har både styrker og svagheder. Én af dens klare styrker er, at den bygger på unikke data og bidrager med en unik viden om betydningen (eller endog virkningen) af udsendelse til krigsområder. I den henseende bidrager den især til den del af den militærsociologiske litteratur, der fokuserer på, hvordan organisatoriske forandringer påvirker personellet. Den generelle observation, at forskellen på "de indfødte" (stampersonellet) og "de nytilkomne" (de civilt rekrutterede) reelt skyldes en forskel i erfaringsgrundlaget, er således i overensstemmelse med Segals karakteristik af den moderne soldat som en "pragmatisk professionel", der i sit virke netop lægger vægt på situationelle faktorer frem for på forhånd udlagte idealer (Segal, 1986; Woodruff, Kelty & Segal, 2006).

En anden styrke ligger i, at undersøgelsen ikke alene fokuserer på, om folk har været udsendt eller ej, eller på, hvad de har oplevet i løbet af den tid, de har været afsted, men på, hvilken rolle de har udfyldt i den henseende. Ind-

dragelsen af føringserfaring giver os mulighed for at nuancere observationen af, at kadetter rekrutteret via stampersonellet prioriterer fleksibilitet højere end kadetter rekrutteret udefra. Omvendt kan vi ved fortsat at kontrollere for rekrutteringsbaggrund imødegå den mest oplagte indvending imod vores hypotese, nemlig at det ikke er den praksis, man har udøvet, men ens kendskab til organisationens værdier, der er udslagsgivende. Konklusionen er entydig, idet analysen viser, at føringserfaring – også når vi inddrager personlighedsfaktorer og rekrutteringsbaggrund – har en signifikant betydning, vel at mærke uanset om vi ser føringserfaring som en bagvedliggende eller mellemkommende variabel. I den henseende bidrager dette studie også til ledelseslitteraturen mere generelt og støtter især op om de grene heraf, der fokuserer på betydningen af praksis for åbenheden over for situationelle faktorer og viljen til at inddrage tilsyneladende modstridende værdier i ens tilgang hertil (Vince, Abbey, Langenhan & Bell, 2018; Hargrave & Van de Ven, 2017; Putnam, Fairhurst & Banghart, 2016; Johnson, 2014; Lavine, 2014; Smith, 2014; Lewis & Smith, 2014).

En tredje styrke knytter sig til selve sammenligningen eller til kvaliteten af de data, der benyttes. De kadetter, der her er i fokus, står på mange måder i samme situation. De har alle udsendelseserfaring og står alle over for at skulle finde sig til rette i en ny position i det militære hierarki. Den afgørende forskel mellem dem knytter sig til de forskelle, der kan tilskrives deres rekrutteringsbaggrund og, tæt forbundet hermed, i hvilken grad de har tilegnet sig føringsansvar under udsendelse eller ej. Det er i kraft af disse generelle ligheder og afgørende forskelle, at vi meningsfuldt kan gennemføre en sammenlignende analyse.

Den nok største svaghed knytter sig imidlertid til analysetilgangen. Et tværsnitsdesign giver ikke mulighed for at undersøge langtidseffekterne af en observeret forskel. Ydermere er der tale om observationsdata og ikke et eksperimentelt design. Vi kan altså kun kontrollere for faktorer, vi ved, vi bør kontrollere for. Og selv når vi gør det kan princippet om "alt andet lige" stadig være svært at opretholde i praksis. Ovenfor pointerede vi en central indvending i forhold til undersøgelsens interne validitet, nemlig at rekruttering af ledere til føringsopgaver næppe følger et tilfældighedsprincip – dem, der udvælges hertil, deler formentlig allerede organisationens værdier. Denne indvending har betydning i lyset af, at Forsvarets Ledelsesgrundlag og Forsvarets kompetenceudviklings- og bedømmelsessystem (FOKUS) er udviklet med inspiration fra Quinns *competitive values framework* og derfor også pointerer betydningen af værdier knyttet til fleksibilitetsdimensionen.

Det gør det nærliggende at antage, at det ikke kun er praktisk ledelseserfaring, der spiller en rolle for prioriteringen af ledelsesværdier i et spørgeskema, men måske også at man har tilegnet sig denne ledererfaring inden for en organisation, som netop har dette værdisæt. Nok kan vi med kontrollen for rekrutteringsbaggrund delvis imødegå denne indvending, men designet gør det ikke muligt helt at afvise den.

En yderligere begrænsning knytter sig til undersøgelsens generaliseringspotentiale. For det første er sammenligningen jo begrænset til en meget specifik gruppe af tidligere udsendte, som nu søger ind på officersskolen. Vi kan ikke uden videre forkaste den mulighed, at de på en række parametre adskiller sig fra dem, der med samme erfaringsgrundlag søger ud af eller holder sig helt væk fra Forsvaret. For det andet skal man altid være varsom med at slutte fra spørgeskemabesvarelser til adfærd. Her kan vi sige noget om, hvordan forskelle på kadetternes erfaringsgrundlag korrelerer med deres prioriteringer af ledelsesværdier i en i bund og grund tryk og ufarlig situation. Ud fra dette kan vi gætte på, men ikke sige noget med sikkerhed om, hvordan de vil prioritere i praksis, når de skal træffe en konkret beslutning under tidspres og med en begrænset mængde information til rådighed.

Konklusion

Tidligere udsendte kadetters ledelseserfaring har i høj grad betydning for deres ledelsesværdier. Dem, der har prøvet at lede i praksis, altså har haft "føringsansvar", vægter forskellige ledelsestilgange nogenlunde ens. Dem, der er blevet ledt, prioriterer – her med reference til Quinns model – "kontrol" over "fleksibilitet". De ser med andre ord autoritære tiltag som vigtigere end ikke-autoritære for militære ledelse. Konkret ses dette ved, at der er en signifikant forskel ($p < 0,01$) mellem de to gruppers syn på fleksibilitetsdimensionen, kontrolleret for betydningen af køn, alder, personlighedsfaktorer, værnstillørsforhold og – ikke mindst – rekrutteringsbaggrund. Rekrutteringsbaggrund er vigtig, fordi det er nærliggende at antage, at kadetternes værdier i høj grad vil afspejle, om de søger ind efter at have taget en civil uddannelse eller direkte fra stampersonellet. Da Forsvarets Ledelsesgrundlag i høj grad er udviklet med inspiration fra Quinn, må de kadetter, der søger ind fra stampersonellet, i højere grad forventes at genkende og prioritere i overensstemmelse med den tilgang, der præger organisationen. Vores analyseresultater modsiger imidlertid denne indvending. Føringererfaring gør en forskel: Ved inddragelsen heraf forsvinder betydningen af rekrutteringsbaggrund fuldstændig, og selvom vi kontrollerer for andre baggrundsfaktorer, forbliver praktisk ledelsesansvar signifikant. Ydermere viser supplerende analyser, at dette også er tilfældet, hvis føringererfaring betragtes som mellemkommende variabel.

I lyset af, at den militære organisation ofte associeres med hierarkiske og autoritære ledelsestilgange, kan det virke kontraintuitivt, at de kadetter, der har mest militær ballast i rygsækken, også er dem, der prioriterer ikke-autoritære tilgange højest. Vi forklarer denne forskel med henvisning til netop betydningen af erfaring, eller med andre ord, at der er en fundamental forskel på karakteren af teoretisk og praktisk funderet viden.

Litteratur

- Bass, Bernard M. 1990. "From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision". *Organizational Dynamics* 18, 3. 19-31.
- Bass, Bernard M. & Bruce J. Avolio. 1990. "Developing Transformational Leadership: 1992 and Beyond". *Journal of European Industrial Training* 14(5).
- Bakker, Bert. N., & Yphtach Lelkes. 2018. "Selling ourselves short? How abbreviated measures of personality change the way we think about personality and politics". *The Journal of Politics* 80, 4: 1311-1325 <https://doi.org/10.1086/698928>.
- Barfod, Jakob Rømer. 2021. *Ledelse i militære højrisikoteams*. Copenhagen Business School [Phd]. PhD series Nr. 06.2021.
- Baron, Reuben M. & David R. Kenny. 1986. "The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistic considerations". *Journal of Personality and Social Psychology* 51(6): 1173-1182.
- Bellé, Nicola. 2013. "Experimental Evidence on the Relationship between Public Service Motivation and Job Performance". *Public Administration Review* 73, 1: 143-53. <http://www.jstor.org/stable/23355447>.
- Braun, Susanne, Claudia Peus, Silke Weisweiler & Dieter Frey. 2013. "Transformational leadership, job satisfaction, and team performance: A multilevel mediation model of trust". *Leadership Quarterly*, 24, 1: 270-283.
- Brænder, Morten & Vilhelm Stefan Holsting. 2022. "The Power of Experience? Innovative and Authoritative Leadership Values Among Danish Army Cadets". *Armed Forces and Society* 48(1): 70-91. <https://doi.org/10.1177/0095327X20951435>
- Brænder, Morten. 2021. "The Military Profession under Pressure". Pp. 187-207 in Anne Roelsgaard Obling & Lotta Victor Tillberg, (red.). *Transformations of the Military Profession and Professionalism in Scandinavia*. København: Scandinavian Journal of Military Studies Press.
- Clemmensen, Michael H. 1986. *Værnskulturerne og Forsvarspolitikken*. Århus: Politica.
- Van Creveld, Martin. 1987. *Command in War*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Danielsen, Tone. 2018. "The 'Seaman's Council' A SOFish way of making decisions". s. 91-105 i Jessica Glicken Turnley, Kobi Michael, Eyal Ben-Ari (red.) *Special Operations Forces in the 21st Century – Perspectives from the Social Sciences*. London: Routledge.
- Denison, Daniel R., Robert Hooijberg & Robert E. Quinn. 1995. "Paradox and Performance: Toward a Theory of Behavioral Complexity in Managerial Leadership". *Organization Science* 6, 5: 524-40.
- Donnellan, M. Brent, Frederick L., Oswald, Brendan M. Baird, Richard E. Lucas. 2006. "The mini-IPIP scales: tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality". *Psychological assessment* 18, 2: 192-203.
- Feldman, Ronald A. 1971. "Professionalization and professional values: A cross-cultural comparison". *International Review of Sociology* 1, 2: 85-97.
- Gosling, Samuel D., Peter J. Rentfrow, & William B. Swann Jr. 2003: "A Very Brief Measure of the Big Five Personality Domains". *Journal of Research in Personality* 37, 6: 504-528.
- Gøtzsche-Astrup, Oluf 2020: "Pathways to violence: do uncertainty and dark world perceptions increase intentions to engage in political violence?" *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression* DOI: 10.1080/19434472.2020.1714693

- Gøtzsche-Astrup, Oluf, Morten Brænder & Vilhelm Stefan Holsting. 2022. "Network or hierarchy? Personality profiles of future military leaders". *Nordic Psychology* 74(3): 183-204. <https://doi.org/10.1080/19012276.2021.1945947>
- Hargrave, Timothy J. & Andrew H. Van de Ven. 2017. "Integrating Dialectical and Paradox Perspectives on Managing Contradictions in Organizations". *Organization Studies* 38,3-4: 319-339.
- Holsting, Vilhelm Stefan & Katrine Nørgaard. 2014. *Militær ledelse i et professionsperspektiv*. København: Forsvarsakademiet.
- Holsting, Vilhelm Stefan & Morten Brænder. 2020. "A New Spirit of Militarism? Person-Organization Fit and Economies of Worth Among New Military Cadets". Pp. 165-188 in Krystal K. Hachey, Tamir Libel, & Waylon H. Dean (red.). *Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45570-5_11
- Huntington, Samuel P. 1985 [1957]. *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Janowitz, Morris. 1971 [1960]. *The Professional Soldier. A Social and Political Portrait*. New York City (NY). The Macmillan Company.
- Johnson, Barry W. 2014. "Reflections: A Perspective on Paradox and Its Applications to Modern Management". *The Journal of Applied Behavioral Science* 50(2): 206-212.
- King, Anthony. 2017. "Mission Command 2.0: From an individualist to a collectivist model." *Parameters* 47, 1: 7-19.
- Knudsen, Anne. 2021. "De har al tiden". *Weekendavisen* d. 21. August.
- Lavine, Marc. 2014. "Paradoxical Leadership and the Competing Values Framework". *The Journal of Applied Behavioral Science*, 50(2): 189-205.
- Lewis, Marianne W. & Wendy K. Smith. 2014. "Paradox as a Metatheoretical perspective: Sharpening the Focus and Widening the Scope". *The Journal of Applied Behavioral Science*, 50(2): 1-23.
- Mize, Trenton D., Long Doan & J. Scott Long. 2019: "A general framework for comparing predictions and marginal effects across models". *Sociological Methodology* 49(1): 152-189.
- Moskos, Charles C. 1977. "From Institution to Occupation: Trends in Military Organization". *Armed Forces & Society* 4, 1: 41-50.
- De Neve, Jan-Emmanuel. 2015. "Personality, childhood experience, and political ideology". *Political Psychology* 36, 1: 55-73.
- Nielsen, Jørgen Steen. 2021. "En krig mod bedre vidende: Vi fortæller historien om USA's forfejlede Afghanistan-mission forfra". *Information* d. 19. august.
- Preacher, Kristopher J. & Andrew F. Hayes. 2004. "SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models". *Behavior research methods, instruments, & computers* 36(4): 717-731.
- Putnam, Linda L., Gail T. Fairhurst, & Scott Banghart. 2016. "Contradictions, Dialectics, and Paradoxes in Organizations: A Constitutive Approach". *The Academy of Management Annals*, 10(1): 65-171.
- Quinn, Robert E. & John Rohrbaugh. 1981. "A competing Values Approach to Organization Effectiveness". *Public Productivity Review*, 5(2): 122-140.
- Quinn, Robert E. 1988: *Beyond Rational Management. Mastering the Paradoxes and Competing demands of High Performance*. San Francisco (CA): Jossey-Bass Publishers.
- Segal, David. 1986. "Measuring the Institutional/Occupational Change Thesis". *Armed Forces & Society*, 12(3): 351-376.

- Smith, Wendy K. 2014. "Dynamic Decision Making: A Model of Senior Leaders Managing Strategic Paradoxes". *Academy of Management Journal*, 57(6): 1592-1623.
- Vince, Russ, Graham Abbey, Melissa Langenhan & Diane Bell. 2018. "Finding critical action learning through paradox: The role of action learning in the suppression and stimulation of critical reflection". *Management Learning*, 49, 1: 86-106.
- Widder, Werner. 2002: "Battle Command: Auftragstaktik and Innere Führung: Trademarks of German Leadership". *Military Review* 82, 5: 3-9.
- Williams, John A. 2008. "The military and society: Beyond the postmodern era". *Orbis* 52, 2: 199-216.
- Wood, Gabrielle M. 2007. *Authentic Leadership: Do we really need another leadership theory?* Ph.D.-afhandling, George Mason University, Fairfax. VA.
- Woodruff, Todd, Ryan Kelty & David Segal. 2006. "Propensity to Serve and Motivation to Enlist among American Combat Soldiers". *Armed Forces & Society*, 32(3): 353-366.

Abstracts Brænder og Holsting

Military hierarchies are often associated with authoritarian leadership values. This seems obvious in view of a military leader's space for action: limited time frame, little information, and the risk that even correct decisions might have dire consequences. In this article, we show that this is only part of the story by examining what leadership experience means for the values prioritized by future military leaders.

We compare two groups of previously deployed soldiers, all of whom are enrolled as officer cadets and now pursue a military career. What differentiates them is whether they had leadership responsibilities during deployment. Cadets without this leadership experience weigh authoritarian values over non-authoritarian ones. Cadets with this experience perceive these two sets of values as equally important. In previous studies, we have shown that there is a strong correlation between recruitment background and leadership values, also controlled for gender, age, personality traits, and service branch affiliation. The contribution of this study is to show that the significance of recruitment background can in fact be ascribed to differences in command experience.

We explain this as an effect of the difference between theory and practice. If someone has been a leader of practical tasks, you will not subscribe to a pre-defined set of values. This is in accordance with the branch of military sociology that focuses on the soldier as a "pragmatic professional" as well as with leadership research emphasizing the significance of combining seemingly competing leadership tools in praxis.

Keywords: Leadership values, paradoxical leadership, military sociology, mission command

Bilag

Bilag A-D til artiklen kan tilgås online via nedenstående QR-kode eller denne url: <https://figshare.com/s/cfa1fe0db3c51636fb33>

Samuel P. Jones og Anne-Marie T. Beck

Pengeproblemer – veje ind og ud af gæld

Artiklen undersøger, hvordan forskellige livsbegivenheder påvirker de gældsudsattes copingstrategi, og hvilken betydning økonomisk rådgivning har for de gældsudsattes fremadrettede copingstrategier. Copingbegrebet er i en dansk sociologisk sammenhæng ofte anvendt i studier af fattigdom, hvorimod analyser af gældsudsattes copingstrategier er underbelyste. Artiklens empiriske fund bygger på 9 biografiske interviews med gældsudsatte, der har været i kontakt med en gældsrådgivningstjeneste. Artiklen afdækker, at problembaserede strategier er udbredte i de tidlige faser af et gældsforløb, men også at strategierne ofte er kortsigtede og at der er flere eksempler på reaktive følelsesbaserede strategier. Vendepunkter i gældshistorierne er kendetegnet ved en kombination af anerkendelsen af gælden som problem og en opfordring fra netværket om at søge gældsrådgivning. Rådgivningsforløbet hos den frivillige gældsrådgivningstjeneste kan bidrage til udviklingen af nye problembaserede og følelsesfokuserede copingstrategier. Rådgivningsforløbene kan give den gældsramte en rettighedsbevidsthed, styrket forhandlingskapacitet og en mere langsigtet økonomisk plan. Følelsesmæssigt kan de bidrage til at skabe ro, optimisme og i nogle tilfælde en ny problemforståelse hos de gældsudsatte. De specifikke interaktionsdynamikker mellem problemfokuseret og følelsesfokuseret coping bør modtage mere opmærksomhed i sociologisk forskning.

Keywords: Gæld, problemfokuserede copingstrategier, følelsesfokuserede copingstrategier, rådgivning.

Danmark har det højeste gældsniveau (gæld-til-indkomst) sammenlignet med andre OECD-lande (Hohnen & Hansen, 2021: 315)¹. Det høje gælds-niveau i Danmark gør alle indkomstgrupper mere sårbare over for uventede sociale livsbegivenheder (Hohnen & Hansen, 2021). Alle sociale grupper kan blive ramt af gældsproblemer, men nogle grupper er i større risiko for at blive gældsudsatte end andre. Lav indkomst, ringe tilknytning til arbejdsmarked og fattigdom øger risikoen for gældsproblemer (Christensen, 2014; Juul & Caspersen, 2016: 2). Unge 18-30-årige kæmper med gældsproblemer (Jacobsen m.fl., 2015: 24) og mennesker med psykisk sygdom har ofte gæld (Meltzer m.fl., 2013). Mennesker i gældsproblemer har dårligere mentalt helbred (Richardson m.fl., 2013). Mistrivsel og gældsproblemer hænger sammen. Danmark har i modsætning til fx Norge ikke integreret gældsrådgivning systematisk i den offentlige sektor (Jørgensen, 2012). I stedet har man fra politisk side valgt at støtte forskellige aktører på området, herunder civilsamfundsaktører (Espersen m.fl., 2016: 6). Gældsudsatte, der opsøger frivillige gældsrådgivninger, kan modtage rådgivningsforløb om eksempelvis budgetlægning og håndtering af kreditorer. Gældsudsatte har meget forskellige socioøkonomiske forudsætninger for gældscoping. Hohnen skriver om, hvordan danske unge forstår og håndterer gæld (Hohnen, 2021), og flere britiske studier forholder sig til rådgivningens effekter på de gældsudsattes oplevelser og økonomiske situation (Atfield m.fl., 2016; Kirwan, 2019). Et britisk studie fremhæver, hvordan online gruppefora støtter gældsramte både følelsesmæssigt og i form af praktiske råd (Stanley, Deville & Montgomerie, 2016: 81). Studierne refererer ikke systematisk til nyere copingforskning. Artiklen trækker på nyere copingteori fra særligt fattigdomsforskningen for at afdække dets evne til at forstå gældsudsattes økonomiske handlebetingelser.

Copingbegrebet er centralt i forhold til, hvordan de gældsudsatte handler på baggrund af deres økonomiske livsbetingelser. Coping defineres i artiklen som det mulighedsrum af handlemuligheder, som den gældsudsatte har ressourcer til at igangsætte, og som samtidig opleves som følelsesmæssigt realistisk. Mulighedsrummet af handlemuligheder kan på den måde indsnævreres af manglende ressourcer og/eller af følelser som skam og nedtrykthed. Artiklen indskrives sig i dansk fattigdomsforskning, hvor coping anskues som betinget af de socioøkonomiske ressourcer (Müller m.fl., 2015). Artiklen bidrager til copingforskningen på to områder; for det første ved empirisk at anvende følelses- og problemfokuseret coping på gældsudsattes håndtering af gæld, samt hvilken betydning økonomisk gældsrådgivning har for de gældsudsattes fremadrettede copingstrategier. For det andet ved at anvende Arlie Hochschilds følelsessociologi til at udbygge forståelsesrammen for følelsesfokuseret coping.

I afsnit 1 introduceres det teoretiske afsnit. Den metodiske tilgang og analysestrategi præsenteres i afsnit 2. Analysen gennemgås i afsnit 3 og består af syv underafsnit. Afsnit 3.1 'Veje ind og ud af gæld – de udløsende års-

Samuel P. Jones

Cand.scient.soc. og
Lektor UC SYD.

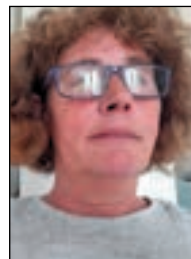
spjo@ucsyd.dk

Anne-Marie
T. Beck

Lektor, ph.d., UC SYD.

amtb@ucsyd.dk

ger' beskriver, hvordan gælden blev et problem. Afsnit 3.2 har fokus på 'Gældens opbygning', og afsnit 3.3 'Vendepunkter i gælden og vejen til gældsrådgivningen' beskriver informanternes vej til gældsrådgivningen. Afsnit 3.4 præsenterer to former for rådgivning: 'Forløsende og uforløsende gældsrådgivning'. Afsnit 3.5 om 'Følelsesarbejde, ro og optimisme' og afsnit 3.6 'Gældsfortællinger, rådgivning og selvforståelse' behandler former for forløsende rådgivning. Afsnit 3.7 præsenterer 'uforløsende rådgivning'. Afsnit 4 behandler konklusionen.

Coping mellem ressourcer og følelser

Copingforskningen trækker på både det psykologiske og sociologiske fagområde. Lazarus og Folkman er eksponenter for den psykologiske tradition. Coping forstås som mentale og adfærdsmæssige reaktioner på belastninger, trusler, tab og udfordringer (Lazarus, 2006; Lazarus & Folkman, 1987). Den sociologiske tradition har fokus på den sociale konteksts betydning for individets copingmuligheder. De tyske socialforskere Lutz Leisering og Stephan Leibfried (1999) anvender en socioøkonomisk tilgang til at forstå, hvordan fattige håndterer økonomiske problemer. Nyere dansk fattigdomsforskning trækker på begge traditioner. Carsten Kronborg Bak har undersøgt, hvordan enlige mødre coper med fattigdom og lav indkomst (Bak 2004). Müller m.fl., (2010) præsenterer i deres forskning om livet på de laveste ydelser forskellige typer af overlevelsesh- og tilpasningsstrategier. Katznelson m.fl., (2019) analyserer handlestrategier blandt udsatte unge på kanten af det danske samfund. Vi anvender i denne artikel en typologi med to hovedformer for coping: problem- og følelsesfokuseret coping (Müller m.fl., 2015: 146). Problemfokuseret coping er en aktiv strategi, som anvendes for at ændre en livssituation, for eksempel at uddanne sig til et job med større indtægt. Problembaserede copingstrategier kan underopdeles langs to dimensioner: kortsigtede versus langsigtede strategier og proaktive versus reaktive strategier (Müller m.fl., 2015: 148). Kortsigtede strategier er for eksempel at låne penge til at fylde hullerne i budgettet. Langsigtede strategier kan være at forhøje husstandens

indkomstgrundlag. Proaktive former for coping anvendes for aktivt at ændre eller minimere et problems omfang, og reaktive former anvendes for at tilpasse sig det aktuelle problem. Begge dimensioner anvender vi i analysen af de gældsudsattes copingstrategier.

I den klassiske psykologiske forståelse af coping (Lazarus, 2006: 155) og i den nyere danske fattigdomsforskning (Müller m.fl., 2012: 146) understreges det, at følelser har betydning for individers samlede copingbestræbelser. Følelsesfokuseret coping beskrives ofte som en passiv afmagtsfølelse eller apati. Følelsesfokuseret coping sker, når *“individer vurderer, at der ikke er noget at gøre”* (Müller m.fl., 2015: 146). Der er dog også eksempler på, at følelsesfokuseret coping genererer engagement og spiller positivt sammen med den problemfokuserede coping (Müller m.fl., 2015: 196, 204). Følelsesfokuseret coping adresseres i denne artikel ved hjælp af Arlie Hochschilds følelsessociologi (1979; 1983; 2003). Følelser beskrives som en sans, sociale aktører bruger til at orientere sig med (Kyed, 2015: 145). Følelser får betydning for, hvordan gældsudsatte oplever, hvad der er passende følelser, og hvordan gældsrådgivningen kan ændre deres følelser omkring gælden. To begreber anvendes for at forstå følelsernes betydning for copingstrategier blandt de gældsudsatte: ‘framing rules’ og følelsesarbejde. ‘Framing rules’ anvendes til at belyse, hvordan gældsudsatte forklarer deres økonomiske situation. Anses gælden som et resultat af strukturelle udviklingstendenser hinsides kontrol, eller forstås den som en serie af personlige økonomiske beslutninger. Afhængigt af hvordan den økonomiske situation ‘frames’, ændrer det følelsesreglerne for det følelsesarbejde, de er forpligtet til at gøre for at opføre sig passende i forhold til deres egen tolkning af situationen (Hochschild, 2003: 99). Følelsesregler defineres som et sæt af forventninger til en persons følelsesmæssige fremtræden ved sociale begivenheder. Til en fest forventes man at udtrykke glæde, hvorimod man til en begravelse forventes at udtrykke sorg. Det stiller krav om forskellige typer af følelsesarbejde, for at opførslen er afstemt med opfattede følelsesregler. På den måde er ‘framing’ og følelsesarbejde tæt forbundne. Følelsesarbejde kan opdeles i to former: overfladearbejde og dybdearbejde (Hochschild, 2003: 90-100ff; Kyed, 2015: 148ff). Overfladearbejde er at give udtryk for en bestemt følelse, uden at følelsen nødvendigvis opleves som autentisk. Servicemedarbejderen, der fremtvinger et smil til den ubehøvede kunde. I artiklen er fokus på dybt følelsesarbejde i form af den kognitivt bevidste form (Hochschild, 2003: 96; Kyed, 2015: 149-150). Kognitivt dybdearbejde er et bevidst forsøg på at ændre eller bearbejde den følelse, en person oplever i en situation, så følelsen er i overensstemmelse med forventningerne. Kognitivt dybdearbejde opstår, når der er bevidsthed om, at et følelsesudtryk skal justeres for at afspejle forventningerne til en specifik social situation. Hvis en gældsudsat ‘framer’ sin situation anderledes, så åbner situationen op for andre måder at tolke følelsesreglerne på og dermed følelsesmæssigt at arbejde med sit indre følelsesliv.

I figur 1 præsenteres en oversigt over problem- og følelsesfokuserede copingstrategier. Coping opdeles i artiklen langs to dimensioner. På venstresiden er den problemfokuserede copingstrategi afbildet, og strategierne er her betinget af alder, helbred og socioøkonomiske ressourcer. De socioøkonomiske ressourcer er her beskrevet via Bourdieus kapitalformer, som der er tradition for i nyere dansk fattigdomsforskning (Müller m.fl., 2015). På højresiden præsenteres den følelsesfokuserede coping. Følelsesfokuseret coping er betinget af 'framing' og følelsesregler. Vi anvender to former for følelsesarbejde, og det er overfladearbejde og kognitivt dybdearbejde (Hochschild, 2003: 90-100ff). Vi har af empirien udledt seks former for henholdsvis problem- og følelsesbaseret coping, som kan antage form af proaktiv coping, for at ændre problemets omfang, eller vise sig som en reaktiv coping, som er tilpasninger til det aktuelle problem.

Figur 1: Former for problem- og følelsesbaserede copingstrategier

Kilde: Egen fremstilling

Metode og analysestrategi

Det empiriske grundlag for denne artikel bygger på ni kvalitative, biografiske enkeltinterviews med gældsudsatte borgere, gennemført i perioden december 2020-september 2021. Gældsudsathed er i denne artikel defineret som personer, der har et selvoplevet behov for hjælp til at håndtere en gældssituation, og som søger om hjælp hos en frivillig økonomisk rådgivningstjeneste.

Tabel 1: Oversigt over informanter

Informant	Køn	Alder (årti)	Uddannelse	Socioøkonomisk status	Familiestatus
1	Kvinde	30'erne	Videregående uddannelse	Lønmodtager	Ugift samlevende
2	Mand	30'erne	Erhvervsakademi	Arbejdsløs	Enlig
3	Mand	30'erne	Erhvervsuddannelse	Lønmodtager	Enlig
4	Mand	40'erne	Erhvervsuddannelse	Lønmodtager	(Enlig)
5	Kvinde	70'erne	Erhvervsuddannelse	Folkepensionist	Enlig
6	Kvinde	(uoplyst) ¹	Videregående uddannelse	Førtidspensionist	Ugift samlevende
7	Kvinde	30'erne	Erhvervsuddannelse	Lønmodtager	(Enlig)
8	Mand	40'erne	Ufaglært	Lønmodtager	Ugift samlevende
9	Kvinde	60'erne	Erhvervsuddannelse	Førtidspensionist	Gift

De rekrutterede gældsudsatte borgere er mellem 30 og 70+ år. Flertallet af borgerne befinder sig på interviewtidspunktet midt i livet og er mellem 30-40 år, og der er en næsten ligelig fordeling af mænd og kvinder. Der er en mindre spredning på uddannelsesniveau. Hovedparten har en erhvervsuddannelse, men der er også gældsudsatte med en lang og mellemlang videregående uddannelse, eller som er ufaglærte. Hovedparten af de borgere, vi var i kontakt med, var i beskæftigelse inden for deres fag. På rekrutteringstidspunktet var to af de gældsudsatte førtidspensionister, og én var folkepensionist. Det er karakteristisk, at hovedparten skylder penge til flere kreditorer, for eksempel det offentlige, banker og bekendte. Den typiske bruger af gældsrådgivning i Danmark er enlig, mellem 30 og 50 år, modtager overførselsindkomst og bor til leje (Espersen m.fl., 2016: 7). De rekrutterede gældsudsatte brugere er repræsentative på alder og familiestatus, men artiklens målgruppe afviger på uddannelsesniveau og socioøkonomisk status, da hovedparten har en erhvervsuddannelse og er i arbejde. Rekrutteringsstrategien er biased, da de gældsudsatte uden for arbejdsmarkedet er underrepræsenteret i interviewmaterialet.

Inspireret af life-course-studier af fattigdom (Leisering & Leibfried, 1999: 9, 42) anvendes en livsforløbstilgang, hvor de gældsudsattes finansielle livshistorie afdækkes via det biografiske interview. Derigennem kortlægges centrale sociale begivenheder, der førte til, at gælden erkendes som et problem, og de copingstrategier, de gældsudsatte anvender i forsøget på at tackle gælden. Efterfølgende identificeres vendepunkter i deres finansielle livshistorie (Moschis, 2019: 54) og de sociale faktorer, der fik dem til at søge frivillig gældsrådgivning. Interviewguiden er inspireret af tidligere forskning i

gældsproblemer og den måde, det former en persons livsbane (Poppe, 2008). Interviewguiden er opdelt i fem dele: livet før gælden, gælden bliver et problem, gældens livskonsekvenser, kontakt til den frivillige gældsrådgivning og tiden efter rådgivningen.

På samme måde, som interview om klasse er 'inficeret af forlegenhed og skam' (Faber, 2010: 79), var det udfordrende for informanterne at tale om gæld. For eksempel ville en af informanterne hellere tale om studiegæld frem for forbrugsgæld. Dette understøttes af to britiske studier, hvor forskellige gældsformer er forbundet med forskellige grader af moralsk fordømmelse enten hos gældsrådgiverne (Davey, 2009: 226) eller hos unge gældsramte (Davis & Cartwright, 2019). Gæld i mursten eller studiegæld opleves som mere legitimt end forbrugsgæld. Den biografiske interviewmetode har samtidig et bias mod hukommelsesværdige begivenheder, der skaber naturlige brud i fortællingen. Vi formoder, at perioder med aktive valg får en mere prominent plads i deres historier. Rekrutteringen foregik via frivillige gældsrådgivere på to lokale gældsrådgivningstjenester. Det betyder, at de gældsudsatte proaktivt og frivilligt har taget kontakt til rådgivningen. Gældsudsatte, der passivt sidder fast i en negativ gældsspiral, uden oplevelse af at kunne forandre deres situation, vil derfor med al sandsynlighed være underrepræsenteret.

Organiseringen af den empiriske analyse trækker på to ulige traditioner: den biografiske tradition (Breckner & Rupp, 2002) og en mere traditionel kodebaseret tradition (Kvale & Brinkmann, 2015: 261ff). Først har vi kortlagt de gældsudsattes sociale livsbegivenheder, vendepunkter og copingstrategier. Dernæst har vi identificeret temaer på tværs af interviewmaterialet for på den måde at udlede typiske mønstre i de kontekstuelle forhold og de anvendte problem- og følelsesbaserede copingstrategier. Analysen er opbygget ud fra den kronologiske fortælling om gælden, hvor vendepunkter er de udløsende årsager til gælden, gældens opbygning, vejen til gældsrådgivningen og gældsrådgivningens betydning for nye måder at håndtere gælden på.

Veje ind og ud af gæld – de udløsende årsager og gældens opbygning

Gældsproblemer har mange forskellige årsager, som ofte kan være sammenhængende. Uventede livsbegivenheder kan forekomme på et strukturelt plan i form af samfundsøkonomiske kriser eller være individuelle i form af skilsmisse (Hohnen & Hansen, 2021). Uventede livsbegivenheder spiller en stor rolle i mange unges gældsproblemer (Hohnen, 2021). Med afsæt i de gældsudsattes egne fortællinger tegner der sig fire hovedtyper af udløsende årsager til gælden i denne undersøgelse. Det er sygdom (4), skilsmisse (3), finanskrisen i 2008 (1) og forbrugslån (1).

Det typiske billede er, at gælden opstår i perioder, hvor livssituationen opleves som usikker og stressfyldt. Nedenstående fortælling indikerer, at sygdom under studiet gentagne gange har skabt behov for supplerende SU-lån.

Under min kandidatuddannelse, som er normeret til 2 år, kommer det her anfeld. Det bryder ud i lys luge. Jeg er indlagt, og jeg må gå til reeksamen og udsætte. Jeg er nødt til at søge om supplerende SU, fordi jeg kan ikke have et arbejde ved siden af mit studie. På et tidspunkt flytter jeg hjem til min mor, fordi jeg ikke har råd til at sidde i min lejlighed, fordi jeg har det så dårligt (informant 1).

Skilsmisse er en anden udløsende årsag til gældsstiftelsen. En af de ældre gældsudsatte har tre skilsmisser bag sig og har opbygget gælden i forbindelse med reetablering. Én anden gældsudsat startede først egen virksomhed, men kunne ikke sælge produktet. Dernæst blev han skilt, hvor det efterfølgende hussalg endte med tab af penge. De gældsudsatte selv 'framer' alle (med undtagelse af én) gælden som en individuel tragedie (Newman, 1988) forårsaget af et sæt individuelle begivenheder. Når årsagen til gældsproblemerne opleves som selvforskyldt, kan det føre til reaktive copingstrategier. En gældsudsat beskriver en periode med massive gældsproblemer som at være på autopilot (informant 8), hvor det hele tiden handler om at komme igennem dagen. Som han udtrykker det: "Du er så langt ude og skide, hvordan bearbejder du det? Du bearbejder det ikke altså, du gør, hvad du skal for at overleve." Det handler om, hvad man kan gøre nu og her på den korte bane – kortsigtede, reaktive strategier for at få hverdagen til at hænge sammen. Den følelsesbaserede coping er i dette tilfælde kendetegnet ved overfladearbejde, her kaldet 'emotional autopilot', hvor der ikke tages stilling til underliggende følelser i den pressede økonomiske situation. Selvom de gældsudsatte peger på enkeltstående begivenheder i forhold til gældens opståen, kan vi i datamaterialet se, at der ofte er flere forbundne årsager til gældens opståen. Analysen illustrerer, at gældsproblemer ofte opstår i samspil og sideløbende med andre problemer og uforudsigelige livsbegivenheder.

Gældens opbygning

Det typiske billede er, at gælden opbygges over et længere tidsspænd, dvs. mellem 10-16 år, og enkelte gældsudsatte har opbygget gælden over en periode på mellem 20 til 40 år.

De yngre gældsudsatte har opbygget gælden i ungdoms- og voksenlivet og erkender gælden som problem i den tidlige voksenalder (30'erne). De ældre gældsudsatte (over 50), hvoraf enkelte har etableret gælden i voksenlivet,

har levet et liv med gæld i flere årtier. I den periode, hvor gælden opbygges, er det også typisk, at det økonomiske overblik forsvinder, fortæller de gældsudsatte. Udbredte proaktive problembaserede copingstrategier er arbejdsstrategier og forhandling med kreditorer. Reaktive og kortsigtede strategier er sparestrategier, budgetlægning og én strategi, hvor gæld betales med ny gæld. Der er identificeret to gennemgående følelsesbaserede copingstrategier, som er 'isolation' og 'lade som ingenting'. De problembaserede copingstrategier behandles først, hvorefter de følelsesbaserede strategier beskrives.

En udbredt problembaseret strategi er arbejdsstrategien. De gældsudsatte, der er på arbejdsmarkedet, arbejder ekstra meget for at kunne afbetale gælden. Enkelte gældsudsatte har både et hoved- og bijob for at kunne afdrage på gælden og skaffe sig ekstra ressourcer til børnenes fødselsdage og ferier. Tid anvendt på arbejdet kan øge den økonomiske kapital og mulighederne for afbetaling på gælden. Et par gældsudsatte har opsparing i bolig, hvilket anvendes som en 'buffer' i forbindelse med at optage nye lån. Et par af informanterne tager en længerevarende uddannelse og anskuer den kulturelle kapital som en adgangsbillet til højere lønninger. Det lykkedes dog kun for den ene af de gældsudsatte at færdiggøre studiet og få arbejde inden for faget. Kontekstuelle forhold, såsom alder og arbejdsmarkedstilknytning, har betydning for, hvilken gældshåndteringsstrategi de kan forfølge (Müller m.fl., 2015: 149). Enkelte af de gældsudsatte har været arbejdsmarkedsdeltagende, men overgår til folkepension under gældsforløbet. Andre tildeles førtidspension under gældsforløbet, hvilket begrænser arbejdsstrategien som mulighed.

En anden udbredt copingstrategi er forhandling med kreditorer. Kreditorer kan være staten, banker og private långivere. Fortællingerne illustrerer, at de gældsudsatte ikke er bevidste om deres retslige muligheder i forbindelse med gælden. Manglende rettighedsbevidsthed indskrænker forhandlingsrummet for de gældsudsatte. Sparestrategien er en reaktiv problembaseret copingstrategi. Det er en strategi, hvor de gældsudsatte forsøger at håndtere knappe ressourcer ved at spare på daglige fornødenheder. Budgetlægning er en udbredt metode til at skaffe sig overblik over gælden, men ofte overhaler en trængt økonomisk dagligdag budgetterne. Gældsudsatte på førtids- og folkepension anvender typisk sparestrategier for at reducere udgifterne. I citatet bliver der spurgt til, hvordan den gældsudsatte håndterer et rådighedsbeløb på 1.200 kr. til mad pr. måned. "*Der er tricket at gå i Fakta lige før lukketid. Så kan du købe pålæg og middagsmad, som er sat helt ned til fem kroner, og rugbrød til et par kroner*" (informant 5). En sidste reaktiv problembaseret strategi er at flytte gælden mellem kreditorer. Nedenstående informant 1 havde en betragtelig SU-gæld og forhandlede en periode med nedsat afdrag, men det resulterede blot i, at gælden flyttede hen i banken:

Jeg søgte om at få lov til at betale 1.000 kr. af om måneden i stedet for de her 2.500. Det fik jeg lov til et år ad gangen. Det gjorde jeg det første år, og andet

år der prøvede jeg at betale 2.500 hver måned. Det, der så skete, var, at jeg bare fik enormt meget gæld i banken. Jeg flyttede faktisk bare min gæld fra et sted til et andet, og det er meget dyrere i banken. Så det gav ingen mening (informant 1).

Parallelt med de problembaserede copingstrategier kan den økonomiske situation igangsætte forskellige følelsesfokuserede copingstrategier. Gennemgribende er det, at de gældsudsatte har oplevet sig alene om gælden: *"Jeg følte mig bare ekstremt alene om den her gæld"* (informant 1). Oplevelsen af 'alenehed' om gælden hænger sammen med de kulturelle retningslinjer for social-situationel sømmelighed (Hochschild, 1979: 566). Der er derfor knyttet følelsesnormer for, hvad der er passende og ikke passende opførsel i socialt samspil, som kan få konsekvenser, hvis disse ikke efterleves (Hochschild, 1979: 561-562). Gæld kobles sammen med usømmelig adfærd, for eksempel manglende økonomisk overblik og overforbrug. De gældsudsatte fravælger derfor at dele deres gældshistorier med andre af frygt for at blive udskammet. Hovedparten deler derfor kun deres oplevelser med én nær person (eller meget få personer) for at få følelsesmæssig aflastning. Gæld er typisk ikke noget, der tales om hverken blandt familie eller venner, og en enkelt gældsudsat fravælger kærester for ikke at lyve om den økonomiske situation. Nogle vælger endda at flytte bopæl for at undgå tidligere sociale netværk. Følelsesmæssig coping kan føre til, at den gældsudsatte aktivt begrænser egne kapitalressourcer, for eksempel netværk. Flere af de gældsudsatte anvender 'isolation' som en følelsesfokuseret copingstrategi for at undgå negative selvevalueringer eller forældommelse fra omgivelserne. *"Man bliver meget hurtig ekskluderet fra fællesskabet, fordi man er nødt til at sige nej til rigtig mange ting"* (informant 1). Skammen fører til isolation fra sociale aktiviteter, der koster penge. I eksemplet ses en kombination af problembaseret og følelsesfokuseret coping: Skammen gør, at man ønsker at begrænse udadvendte sociale aktiviteter (isolation), samtidig med at man ønsker at spare udgifter (sparestrategien). Ved isolationsstrategien undgås (de forestillede) dømmende blikke fra det sociale nærmiljø. Lignende brug af isolation som copingstrategi er også fundet i studiet af udsatte unge (Katznelson, Görlich & Christensen, 2019).

En anden følelsesfokuseret copingstrategi er at 'lade-som-ingenting'. Enkelte af informanterne forsætter med at deltage i fester, restaurantbesøg og andre sociale aktiviteter, selvom de har erkendt, at gælden er problematisk. Man undgår at blive konfronteret med skammen ved at bedrive overfladespil (Hochschild, 1979), hvor de udadtil har afgivet et indtryk af, at det hele gik fint. Informant 2 udtrykker det sådan her: *"Var ovenpå – og var på hele tiden. Skulle ud at spise – sørge for at finde penge – finde på en løgn og huske den også"* (informant 2).

Vendepunkter i gælden og vejen til gældsrådgivning

Mange af de gældsudsatte kæmper med sammensatte problemer, hvorfor det varierer, hvornår gælden erkendes som et problem. For flertallet var det en enkelt begivenhed, der markerede et vendepunkt i deres forhold til gælden. Det var alt fra et brev fra en offentlig myndighed til et dødsfald i familien eller vennekredsen. Begivenheder, der understregede situationens alvor og gjorde det klart, at den økonomiske situation var uholdbar. Undtagelsesvis var gælden problematisk fra starten; som når et par flyttede ind i et nyt hus, inden de havde solgt det gamle (på opfordring af banken). For de fleste blev erkendelsen af problemet starten på deres vej mod gældsrådgivningen. Det afhænger af sammensætningen og kompleksiteten af de gældsudsattes problemer. Nogle af de gældsudsatte har andre sociale problemer af en sådan karakter, at gældsafviklingen ikke kan betegnes som en lineær proces. I stedet må de gældsudsatte veksle mellem at forholde sig til andre sociale problemer, for eksempel ludomani eller arbejdsløshed, for derefter at kunne adressere gælden på ny.

På nær én informant opsøger hovedparten af informanter aktivt kontakten med gældsrådgivningen ved først at finde dem på nettet, hvorefter den økonomiske rådgivning kontaktes over e-mail eller telefon. I flertallet af informanternes fortællinger er det netværket (fem informanter), der spiller en rolle i vejen til rådgivningen. Netværket underopdeles i to former: det personlige netværk og et løsere formelt netværk af offentlige institutioner. I tre tilfælde er det det personlige netværk, der enten har kendskab til gældsrådgivningen eller direkte er med til at etablere kontakt til rådgivningen. Social kapital spiller en væsentlig rolle for at facilitere processen henimod at opsøge gældsrådgivningen. Den sociale kapital anvendes til at aktivere mindst tre andre typer af ressourcer: Den kan aktivere kulturel kapital i netværket, altså ressourcepersoner i netværket, der har kompetencer i økonomisk rådgivning, det kan være bankrådgivere eller revisorer. En anden ressource, der kan aktiveres igennem netværket, er adgang til økonomisk kapital, for eksempel via velstående forældre, der afbetaler gælden. En tredje ressource består i en følelsesfokuseret copingstrategi: åbenhed omkring problemet. Netværkets opmærksomhed på problemet giver den gældsudsatte adgang til en lang række redskaber: alt fra afstemning af forbrugsforventninger til at få netværket til at overvåge personens adfærd.

Åbenhed er en følelsesfokuseret copingstrategi. Åbenhed omkring problemet er en måde at konfrontere skammen på. For to informanter er det igennem et møde med offentlige institutioner, at de guides henimod gældsrådgivningen. Det, der kan kaldes svage sociale bånd (Granovette, 1973). De almene vejledningsforpligtelser i forvaltningsloven kan få stor betydning for gældsudsattes økonomiske situation. De gældsudsatte vejledes til at kontakte gældsrådgivningen, hvorefter de på eget initiativ aktivt søger hjælpen frem

på nettet. De gældsudsattes eget netværk og/eller deres kontakt til offentlige myndigheder kan skabe vendepunkter i gældshistorikken.

Der kan ikke identificeres et entydigt vendepunkt i gældshistorierne for, hvornår de retter henvendelse til rådgivningen. To forhold har betydning: for det første deres egen evne til selv proaktivt at være opsøgende på nettet. For det andet kan den sociale kapital støtte dem i at søge hjælp – enten gennem det personlige netværk eller i form af mere svage bånd, for eksempel forskellige offentlige institutioner.

Forløsende og uforløsende gældsrådgivning

Dette afsnit belyser, hvordan gældsrådgivningen påvirker de gældsudsattes økonomiske situation og deres oplevelse af ændringer i copingstrategier. Rådgivningen opleves forskelligt af de gældsudsatte. Oplevelserne kan placeres langs et kontinuum: forløsende rådgivning i den ene ende og uforløsende rådgivning i den anden ende (se tabel 2). Forløsende rådgivning er en henvisning til, at rådgivning bidrager med aktive problemfokuserede copingstrategier for at ændre eller minimere problemets omfang, ligesom rådgivningen understøtter følelsesfokuseret coping, herunder oplevelsen af overskud og en reframing af gældsårsager. Uforløsende rådgivning bidrager derimod med reaktive problemfokuserede strategier som anvendes for at tilpasse sig det aktuelle problem. Rådgivningen 'reframer' dermed ikke gældsproblematikken, hvilket kan skabe en oplevelse af tristhed.

Det er vigtigt at understrege, at nogle af elementerne i modellen kun er blevet oplevet af en enkel borger, og andre af elementerne er oplevet af flere. Især er elementerne i uforløsende rådgivning empirisk underbelyste, da vi kun har meget få udtalelser i den retning. Den gældsudsattes oplevelse af rådgivningen kan variere fra gang til gang. Derfor er elementerne i modellen dynamiske, og oplevelsen af rådgivningen kan variere igennem et længere forløb. Forløsende gældsrådgivning kan understøtte forskellige typer af problem- og følelsesfokuserede copingstrategier. Omvendt kan uforløsende rådgivning fremme andre reaktioner hos informanten.

Tabel 2: Forløsende og uforløsende gældsrådgivning

Forløsende rådgivning	Uforløsende rådgivning
Problemfokuseret coping	
Proaktive strategier	Reaktive strategier
Rettighedsbevidsthed	Oplevelse af ingen handlemuligheder
Strategisk budgetlægning	Oplevelse af CV-rytteri fra rådgiverne
Produktive forhandlingsstrategier	
Følelsesfokuseret coping	
Proaktive strategier	Reaktive strategier
Følelse af overskud og optimisme	Følelse af tristhed
Reframing af gældsårsager	

Kilde: Egen fremstilling

De problemfokuserede strategier er målrettet gældshåndtering. Særligt tre problemfokuserede strategier i relation til gæld er interessante. De problemfokuserede strategier er: rettighedsbevidsthed, udvikling af produktive forhandlingsstrategier og strategisk, langsigtet budgetlægning. Flertallet af informanterne har fået en større rettighedsbevidsthed som gældsudsatte via rådgivningen. For nogle gældsudsatte handler det om ret til at søge gælds-sanering². For andre handler det om retten til et vist rådighedsbeløb, som skal dække grundlæggende leveomkostninger. Kendskab til lovfastsatte rettigheder styrker de gældsudsattes muligheder for at navigere i kravene fra kreditorer.

Om gældsrådgiveren: Han kunne udfylde nogle papirer, der gav mig et frirum i forhold til bank og til alle de mennesker, jeg skyldte penge, hvor jeg kunne trække et kort op og så sige: "Prøv at høre, ifølge loven så har jeg bare ikke nogen penge til jer." Og jeg har loven i baghånden, jeg vil rigtig gerne betale jer, men det kan jeg bare ikke (informant 8).

Rettighedsbevidstheden skærmer informanten fra kreditorernes krav om tilbagebetaling, da han med 'loven i hånden' kan fastholde retten til et bestemt rådighedsbeløb. Rådgivningen kan jf. citatet styrke den kulturelle kapital, idet informanterne tilegner sig en central viden om den retlige regulering af kreditmarkedet og de rettigheder, den enkelte gældsudsatte har på det marked. En øget rettighedsbevidsthed er forbundet med udviklingen af forskellige forhandlingsstrategier. En øget viden om rettigheder styrker forhandlingsrummet for den enkelte gældsudsatte, og denne viden anvendes

systematisk af enkelte i deres møde med banker og långivere. Rådgivningen bliver brugt strategisk til at forberede sig på mødet med kreditor. Forberedelsen virker som en slags kropsliggjort kulturel kapital, hvor den erhvervede viden producerer en symbolsk modmagt i forhandlingssituationen. Det betyder, at den gældsudsatte tør sige fra over for en banks forslag eller fastholde, at der skal forhandles en ny løsning på gælden. Rettighedsbevidstheden og den kulturelle kapital fungerer som symbolsk kapital i forhandlingssituationen og udfordrer den traditionelle magtfordeling mellem gældsudsatte og kreditor. Gældsrådgivningens tilførsel af rettighedsbevidsthed og nye forhandlingsstrategier kan give de gældsudsatte et helt andet handlerum.

Den sidste problemfokuserede copingstrategi er langsigtet budgetlægning. De fleste informanter har arbejdet med at lægge budgetter, lang tid før de kontaktede gældsrådgivningen. Samtidig har hovedparten af de gældsudsatte flere kreditorer, de skylder penge. De gældsudsatte har ofte ikke en prioriteret strategi i forhold til at afvikle gælden systematisk, hvor de mest presserende gældsposter modtager mest opmærksomhed. Gælden afvikles i værste tilfælde efter tilfældige, kortsigtede principper uden en større afbetalingsplan. Der kan også være uforudsete begivenheder, der bevirker, at et budget, der lige løb rundt, pludseligt er uholdbart. Gældsrådgivningen bistår mange af de gældsudsatte med at lægge et langsigtet, strategisk budget. En strategisk prioritering af, hvilke gældsposter der først skal afvikles, og hvordan økonomien kan tilrettelægges, så den er mere modstandsdygtig i tilfælde af eksempelvis arbejdsløshed. Forskning i gældsrådgivning fra UK viser, at prioritering af gælden er en central del af gældsrådgivningens opgaver (Kiran, 2019: 7). Langsigtede økonomiske budgetstrategier kan vise sig at være utilstrækkelige, hvis uventede livsbegivenheder støder personen ud af den tilsigtede finansielle kurs. Langsigtede budgetter er altid forbundet med usikkerhed.

Rådgivningen fører til en forandring af de følelsesbaserede copingstrategier på to niveauer: Det første niveau handler om den måde, det forandrer de gældsudsattes følelsesliv via følelsesarbejde. Det andet niveau handler om den gældsudsattes grundlæggende forståelse af gældens årsager og den måde, gældsproblemerne 'frames' på.

Følelsesarbejde, ro og optimisme

Flere gældsudsatte beskriver, hvordan rådgivningen skaber positive følelser. Én fremhæver, at rådgivningen skaber ro i kroppen og i maven (informant 7). En anden fremhæver, at rådgivningen bidrager med optimisme (informant 6), og flere fremhæver, hvordan rådgivningen skaber en vis ro (informant 4, 8). Vi fortolker dette som et resultat af følelsesarbejde, som de gældsudsatte får adgang til igennem rådgivningen. Den problemfokuserede coping skal for-

stås i samspil med den følelsesmæssige coping. Uroen og det økonomiske kaos bevirker, at mange af de gældsudsatte ikke har overskud til proaktivt og bevidst at udvikle langsigtede økonomiske strategier. I virvaret af økonomiske problemer er der ikke tid til mentalt at bearbejde situationen. Man lever så at sige på autopilot. Interaktionen mellem den problemfokuserede og den følelsesfokuserede strategi viser, hvordan problemfokuserede copingstrategier giver den gældsudsatte en anden (kropslig) ro. I det tilfælde er der tale om følelsesarbejde, hvor den gældsudsattes nye problemfokuserede copingstrategier påvirker evnen til at håndtere og tæmme bekymringerne og skabe ro. De ændrede betingelser for følelsesarbejde viser sig tydeligst i de situationer, hvor den gældsudsattes grundlæggende forståelse af gældsproblemet udfordres af rådgiverne. Rådgiverne 'framer' gælden og dens årsager på en ny måde.

Gældsfortællinger, rådgivning og selvforståelse

Alle informanter, med undtagelse af én, beretter om gælden som *en individuel tragedie*. Enkelte af de gældsudsatte gengiver brudstykker af en ny fortælling om sig selv og gælden efter rådgivningen: En fremhæver, at "man ikke kan klippe en skaldet" (informant 7), og en beskriver, hvordan rådgiveren har understreget, at "*du ikke er den eneste i den situation*" (informant 5). Udsagnet om, at man ikke kan klippe en skaldet, peger på, at der ikke kan tages noget fra nogen, der ikke har noget. Der er en grænse for, hvad kreditorer kan tillade sig moralsk at indkræve. Her antydes konturerne af en anden moralsk forståelse af gæld; gælden kan kun indkræves, så længe man har noget at give. Udtalelsen om "*at du ikke er den eneste*" producerer distance til den oplevede skam og en individualisering af problemet. Flere er blevet ramt af problemet – det er ikke dig, der har fejlet. Rådgivningen er et mulighedsrum for at etablere en anden moralsk grundforståelse af gæld og en ny måde at 'frame' sig selv og gældsproblemet på. Hvis problemet 'frames' anderledes, og ud fra andre moralske præmisser, kan det ændre følelsesreglerne for, hvad der må og bør føles i forskellige sociale sammenhænge. Når følelsesreglerne ændrer sig, er det muligt at udøve andre former for kognitivt dybdearbejde – det bliver til ladet at føle noget andet end skam over situationen. Rådgivningen understøtter udviklingen af alternative gældsfortællinger, hvor den individualiserede tragedie udfordres af andre selvfortællinger. De alternative moralske gældsfortællinger producerer distance til den skamfulde gældsfortælling, uden at der er tale om en komplet af-individualisering af ansvaret for gælden. Den gældsudsatte skal forsat forholde sig til gælden, dens afvikling og de juridiske handlemuligheder. Disse fund støttes af et britisk studie af gældsrådgivning, der ligeledes fandt, at 're-framning' af gæld i mere juridiske termer destabiliserer de (skamfulde) moralistiske selvfortællinger (Kirwan, 2019: 13).

Det tydeligste eksempel på en ny måde at frame gældsfortællingen på findes hos informant 4, hvor gældsrådgiverne har indført den gældsudsatte i bankernes forretningsmodel:

“Han får mig til at tænke helt anderledes, at det ikke er så slemt. De skal nok få deres penge alle sammen, og de får mad hver aften, dem, jeg skylder penge. Når det er et gældsfirma, et lånfirma, en låneudbyder, de regner kun med at få en tredjedel tilbage af de lån, de sætter ud” (informant 4).

I ovenstående citat forsøger rådgiveren at ‘reframe’ gælden ved at give den gældsudsatte et nyt sæt af emotionelle redskaber. Den gældsudsatte skal ikke tænke over gæld som et nulsumsspil, hvor den gældsudsatte tager mad ud af munden på en anden ved ikke at betale sin gæld. Tænk det i stedet som virksomheder, der udbyder lån og forventer tab i processen. Her fortæller rådgiveren, at problemforståelse af gælden skal placeres på et strukturelt samfunds-niveau frem for at blive ‘framet’ som en individuel tragedie. På den måde skrives man ind i et større fællesskab af gældsudsatte, som har været udsat for bankernes spekulation. Problemernes omfang og karakter ‘reframes’ på den måde, hvilket giver et mulighedsrum for at forholde sig anderledes til skam. Gældsudsatte kan via rådgivningen få adgang til fortællinger, der åbner for andre måder at cope med deres økonomiske problemer. ‘Re-framingen’ af gældsfortællingen rummer dog en paradoksal dobbeltheds: På den ene side skal den aflaste følelser af skyld og skam, og på den anden side skal den fastholde personens ansvarsfølelse for kontinuerligt at forholde sig til gælden. I forlængelse heraf er det vigtigt at understrege, at der ikke er belæg for at sige, at skammen fuldstændig forsvinder på grund af rådgivning. Det ovenstående citat antyder, at en ny fortælling og et andet følelsesarbejde kan skabe mental ro – uanset hvor kortvarig den måtte være. En ro, der kunne tænkes at styrke og fastholde personen i sin anvendelse af problemfokuserede copingstrategier. Men ikke al rådgivning hjælper gældsudsatte. Vi fandt i det empiriske materiale enkelte eksempler på det, vi kalder uforløsende rådgivning.

Uforløsende rådgivning

Her oplever den gældsudsatte ikke, at rådgivningen giver dem et sæt af nye, problemfokuserede copingstrategier. En informant beretter om en anden oplevelse af gældsrådgivningen:

Jeg startede med kort at beskrive, hvem jeg er, og hvad er min situation. Hende den lidt ældre (rådgiver), hun siger til mig ‘du skal bare huske, det er bare en gæld.’ Og det er superprovokerende, fordi det fylder så meget i en. Hun bag-

telliserer det lidt. På den anden side skal man også nogle gange huske på, det ikke tager for meget over (informant 1).

Informanten udtrykker sin ambivalens med rådgivningens forsøg på at producere et mulighedsrum for en anden slags følelsesarbejde med gælden. På den ene side vil hun gerne give dem ret, men på den anden side synes hun også, at rådgivningen bagatelliserer oplevelsen af gældens betydning. Hun fortæller sidenhen om rådgivningen, så den fremstår som retningsløs og arbitrær. Retningsløs, fordi rådgiverne fremstilles, som om de er meget i tvivl om mulighederne. Arbitrær i den forstand, at det er et opslag i en brevkasse på nettet, der bliver retningsgivende for deres rådgivning. Fraværet af problemfokuseret coping kan dog også skyldes begrænsninger af (juridiske) muligheder hos gældsrådgiverne. Andre undersøgelser af gældsrådgivning i Danmark illustrerer, at gældsrådgivere har manglende handlingskapacitet på grund af lovgivningen (Hohnen, 2021: 46), og at rådgivning i nogle tilfælde derfor handler om at lære den gældsramte '... at leve med gælden som vilkår ...' (Rambøll, 2011: 41). Oplevelsen af uforløsende rådgivning er formentlig mere udbredt, end vores data afslører. Mange gældsramtes situation forbliver uændret efter gældsrådgivning (Rambøll, 2011: 41). I dette ene casetilfælde synes det at være fraværet af redskaber til problemfokuseret coping, der gør, at den følelsesmæssige rådgivning producerer frustration hos den gældsudsatte. Ovenstående tilfælde understreger, at problemfokuserede og følelsesfokuserede strategier er tæt forbundet – fraværet af den ene påvirker og former oplevelsen af den anden.

Konklusion

Analysen af informanternes gældshistorie demonstrerer, at gældsproblemer ofte opstår i samspil og sideløbende med andre problemer og uforudsigelige livsbegivenheder. Valget af problemfokuseret og følelsesfokuseret copingstrategi inden gældsrådgivningen er formet af et bredt sæt af faktorer, såsom individuelle kapitalressourcer, alder og arbejdsmarkedstilknytning. De gældsudsatte har igennem problemfokuserede copingstrategier forsøgt at tackle gælden på forskellig vis, men det har ikke været tilstrækkeligt for at overkomme de økonomiske udfordringer. Der genfindes forskellige vendepunkter, hvor gælden anerkendes som problem, og som fører til, at de gældsudsatte opsøger gældsrådgivning. Den meste udbredte i vores empiriske materiale er en opfordring til at søge hjælp: enten fra ens sociale netværk eller i mødet med offentlige institutioner. Gældsrådgivningens overordnede bidrag er todelt. Først og fremmest kan gældsrådgivningen være forløsende ved at styrke de problemfokuserede copingstrategier igennem tilførslen af viden og overblik. For det andet kan samtalerne give de gældsudsatte et følelses-

mæssigt pusterum, hvor de kan tilegne sig nye måder at arbejde med deres følelser. Samspillet mellem problemfokuserede og følelsesfokuserede strategier kan fungere som gensidigt forstærkende. Skam og nedtrykthed kan undergrave bestemte strategier, hvorimod ro og optimisme formodes at kunne bidrage til at fastholde problemfokuserede strategier. Potentialerne i disse samspilsdynamikker fortjener i vores optik større opmærksomhed i sociologisk forskning. En dybere forståelse af samspilsdynamikker kan bidrage til at styrke gældsrådgivningens evne til at udvide gældsudsattes oplevelse af realiserbare copingmuligheder.

Noter

1. Vi vil gerne sige tak til de to anonyme reviewere. Deres grundige og saglige kritik har bidraget til at løfte kvaliteten af artiklen. Derudover vil vi gerne sige tak til Carsten Kronborg Bak for feedback i udarbejdelsen af artiklen.
2. Personer med gældsproblemer kan, hvis de lever op til en række lovspecifikke krav, søge om gældssanering. Skifteretten vurderer, om gælden bortfalder eller skal sættes ned. Skifteretten kan forhandle med samtlige kreditorer om en samlet afbetalingsordning.

Referencer

- Atfield, G., Lindley, R. & Orton, L. (2016). *Living with debt after advice – a longitudinal study of people on low incomes*. Friends Provident Foundation.
- Bak, C. K. (2004). "Demokratisering af fattigdommen? en kritisk analyse af indkomstbaserede fattigdomsundersøgelser", *Dansk Sociologi*, 15(4), 57-75.
- Breckner, R., & Rupp, S. (2002). "Discovering biographies in changing social worlds: the biographical-interpretive method". I: Chamberlayne, P., Rustin, M. and Wengraf, T. (red.). *Biography and social exclusion in Europe – experiences and life journeys*, s. 289-309. Bristol: The Policy Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t8982m>
- Christensen, M. W. (2014). Overgældssætning i Danmark – et debatoplæg om årsager, konsekvenser og løsningsforslag. Aarhus C: Den sociale retshjælp.
- Davey, R. (2020). *Retail finance and the moral dimension of class: debt advice on an English housing estate*. Hann, C. & Kalb, D. (red.). *Financialization: Relational Approaches*, 220-241. New York: Berghahn Books.
- Davis, M. & Cartwright, L. (2019) "Deferred lives': money, debt and the financialised futures of young temporary workers'. I: Mark Featherstone (red.), *The Sociology of Debt*, 91-118. Bristol University Press.
- Espersen, H. H., Hansen, E. B., Lemvig, K., Eskelinen, L. & Rahbæk, M. Ø. (2016). Gratis økonomi- og gældsrådgivning – kortlægning og mulige modeller for fremtidig forankring. KORA – Det nationale institut for Kommuner og Regioners Analyse og Forskning.
- Faber, S. (2010). Den subjektive oplevelse af klasse. *Dansk Sociologi* 21(1), 75-89.
- Granovette, M. S. (1973). "The strength of weak ties". *American journal of sociology*, 78 (6). 1360-1380.
- Jacobsen, T. B., Nielsen, N. R., Jensen, M. B. & Holm, J. S. (2015) *Ungdomsliv på kredit. Gældsproblemer i forbrugersamfundet*. Forbrugerrådet Tænk og Trygfonden.

- Hochschild, A. R. (1979). "Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure". *American Journal of Sociology*, 85(3), 551–575.
- Hochschild, A., (1983). *The Managed Heart: Commercialisation of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A., (2003). *The Commercialization of Intimate Life: Notes from Home and Work*. Berkeley: University of California Press.
- Hohnen, P. (2021). Gældsforhandlinger i kreditsamfundet: En antropologisk analyse af gældshåndtering i Danmark. *Økonomi og politik*, 94 (1), 38-49. DJØFs forlag.
- Hohnen, P. & Hansen, A. R. (2021). Credit consumption and financial risk among Danish households – a register-based study of the distribution of bank and credit card debt. *Journal of Consumer Policy*, 44 (2), 311-328.
- Juul, J. S. & Caspersen, S. (2016). *Fattige har oftere gæld*. Arbejderbevægelsens erhvervsråd.
- Jørgensen, T. (2012). Gældsrådgivning i Danmark og Norge. I: Juul, H. Meding, F. & Schaumburg-Müller, P. (red.). *Vennebog til Lennart Lynge Andersen*. 181-203. Karnov Group.
- Katznelson, N., Görlich, A., & Christensen, L. C. (2019). "Handlestrategier blandt udsatte unge på kanten af det danske samfund". *Dansk Sociologi*, 30(1), 33-51. <https://doi.org/10.22439/dansoc.v30i1.6025>
- Kirwan, S. (2019). On 'those who shout the loudest': Debt advice and the work of disrupting attachments. *Geoforum*, 98, 318-326. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.05.005>
- Kyed, M. (2017). "Arlie, R. Hochschild – kommercielt følelsesarbejde, følelsesrelationer og familieliv i en markedstid". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.). *Følelsernes sociologi*, 1. udgave, 141-173. København: Hans Reitzels forlag.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2015). *Interview – det kvalitative forskningsinterview som håndværk*. København: Hans Reitzels forlag.
- Leisering, L. & Leibfried, S. (1999). *Time and poverty in Western Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lazarus R. (2006). *Stress og følelser – en syntese*. København: Akademisk forlag.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1987). "Transactional theory and research on emotions and coping". *European Journal of Personality*, 1(3), 141–169. <https://doi.org/10.1002/per.2410010304>
- Meltzer, H., Bebbington, P., Brugha, T., Farrell, M., & Jenkins, R. (2013). "The relationship between personal debt and specific common mental disorders". *European journal of public health*, 23(1), 108–113. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cks021>
- Moschis, G. P. (2019). *Consumer Behavior over the Life Course – Research Frontiers and New Directions*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-05008-5>.
- Müller, M., Andersen, J., Ejrnæs, N. M., & Larsen, J. E. (2010). *Livet på de laveste ydelser: en kvalitativ underøgelse om livsbetingelser og copingsstrategier*. CASA.
- Müller, M., Hussain, M. A., Larsen, J.E., Hansen, H. Hansen, F. K. & Ejrnæs, M. (2015). *Fattigdom, afsavn og coping*. 1. udgave. København: Hans Reitzels forlag.
- Newman, K. S. (1988). *Falling from Grace – The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. Berkeley: University of California Press.
- Poppe, C. (2008). Into the Debt Quagmire: How defaulters cope with severe Debt Problems. Thesis. Oslo. Hentet fra: <http://www.duo.uio./handle/10852/15256>
- Rambøll (2011). *Rapport – Evaluering af den frivillige gældsrådgivning*. København.

- Richardson, T., Elliott, P., & Roberts, R. (2013). "The relationship between personal unsecured debt and mental and physical health: a systematic review and meta-analysis". *Clinical psychology review*, 33(8), 1148–1162. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2013.08.009>
- Stanley, L., Deville, J., & Montgomerie, J. (2016). Digital Debt Management: The Everyday Life of Austerity. *New Formations*, 87(87), 64-82. <https://doi.org/10.3898/NEWF.87.4.2016>

Essay

Hvad nu, hvis vi lod som om? Skridt mod den eksperientielle læring

Bjørn Thomassen

Indledning

Hvad nu, hvis verden var en drøm, og hvad nu, hvis vores drømme er det stof, som verden er lavet af? Gabriel Tarde stiller faktisk dette spørgsmål i et af sociologiens hovedværker, *The Laws of Imitation* (1903[1891]). Sociologi er en empirisk videnskab, men en stor del af vores sociale eksistens handler om, noget, der ikke nødvendigvis 'sker' i 'virkeligheden', men som vedrører en 'som om'-verden. Antropologen Victor Turner kaldte denne dimension af det sociale liv for 'life in the conditional', oplevelser, der finder sted i 'the subjunctive mode', hvor vi legende skaber en anden virkelighed end den foregivne. Børn bevæger sig ubesværet ind i denne dimension, når de med et impulsivt skift til datidsform træder ind i legens rum ("du *var* far, og jeg *var* mor"). Meget tyder på, at denne evne faktisk har været afgørende for den menneskelige evolution.

Dette essay har to overordnede formål. For det første vil jeg introducere samfundstænkere, der har taget dette 'som om'-perspektiv op som centralt for samfundstænkningen, med fokus på Victor Turner, Johan Huizinga og Gregory Bateson. Drøm og leg skal ikke forstås som en dekorativ krusning på den sociale verden og dens materielle manifestationer, tværtimod: leg og 'som om' er konstituerende for selve den virkelighed, vi som sociologer studerer. Denne diskussion udgør essayets første del.

I essayets anden del vil jeg tentativt åbne op for en diskussion, der handler om, hvad disse perspektiver måtte have af betydning for vores tilgang til læring. Jeg vil argumentere, at læring kan forstås som en proces, hvis struktur

genkendes fra studiet af overgangsritualer, med udgangspunkt i begrebet om liminalitet.

Dette er ikke i sig selv en ny pointe. Perspektivet blev blandt andet taget op i et særnummer i Dansk Pædagogisk Tidsskrift (se Canger & Ellegaard, 2019) og belyst med en række konkrete cases fra diverse læringssituationer. I dette essay vil jeg forsøge at tage denne begrebsmæssige tilgang til læring et skridt videre og plædere for, hvad jeg kalder for den 'eksperientielle metode'. Det vil jeg af to grunde. For det første har vi som sociologer i nogen grad forsømt at bidrage til vigtige diskussioner om læring og pædagogik. Min erfaring siger, at de fleste ansatte på universitetet nødtvungent deltager i pædagogisk efteruddannelse og kun efterslæbende indretter sig efter nye tendenser og krav, der kommer andetsteds fra. Vi kan og bør i langt højere grad sætte vores egen dagsorden. Med dette formål in mente vil jeg i det kommende forsøge at rod-fæste den eksperientielle tilgang i de for sociologien grundlæggende begreber om liminalitet, oplevelse og fortolkning. Det kan bidrage til en dybere forståelse for, hvad vi normalt forstår som 'eksperimentel' eller 'erfaringsbaseret' læring. For det andet lever vi i accelerationssamfundet (jf. Rosa, 2014), hvor den teknologiske acceleration bidrager til acceleration i vidensproduktionen. Den nyeste udvikling inden for AI med lanceringen af ChatGPT, der kan skrive sociologiske essays og løse komplekse eksamensopgaver, sætter blot denne udvikling yderligere i perspektiv. Det giver ikke længere mening at opfatte læring som en videregivelse af viden fra underviser til studerende via envejs-kommunikerende forelæsninger – og har måske aldrig rigtig gjort det. Som en voksende litteratur hævder, er en vigtig del af underviserens rolle at skabe interaktive rum, hvor læring kan finde sted i samspil med andre.

Coronakrisen tvang alle undervisere til at afprøve nye metoder. På den positive side synliggjorde det for mange, at vi kan og bør gentænke, hvordan vi bruger den sparsomme tid, vi har med de studerende i holdundervisningen. Begrebet om 'flipped classroom' er af gode grunde ved at vinde frem, hvor den viden, vi som undervisere 'har', videregives på forhånd (gennem videoer), mens selve klasseundervisningen handler om interaktive øvelser i et dynamisk læringsrum. Det betyder en forskydning i dialektikken mellem frihed og styring (se interview med Steen Beck, 2020). Det er også set i dette perspektiv, at den eksperientielle metodetilgang, som jeg vil åbne op for her, får yderligere relevans.

Victor Turner og 'verden-som-om'

Victor Turner (1920-1984) er en af det 20. århundredes mest fascinerende antropologer og samfundstænkere. Turner startede med at læse sprog og litteratur ved University College London (1938-1941), men under krigen faldt han over bøger i antropologi, der fik ham til at skifte studieretning. Efter sin før-

Bjørn Thomassen

Professor (mso) i
Socialvidenskab, Institut
for Samfundsvidenskab
og Erhverv, Roskilde
Universitet

bthomas@ruc.dk

ste grad i antropologi blev Turner tilbudt et stipendiat til at lave feltarbejde i Afrika. I 1950 flyttede Turner til Ndembu-stammen (Nordlige Rhodesia, i dag Zambia) med sin kone, Edith, og startede et feltarbejde, han skulle fortsætte i mange år fremefter.

Turner var trænet i durkheimsk-inspireret funktionalisme og marxistisk-inspireret konfliktteori, som dominerede store dele af samfundsvidenskaberne i den angelsaksiske verden i efterkrigstiden. Turners ph.d.-afhandling fra 1957 var stadig skrevet inden for denne teoriramme. Det rituelle tema dukkede op i blot et ud af de 12 kapitler, og helt i den durkheimske ånd anså Turner ritualer for konfliktløsende mekanismer – og derfor opretholdende for den sociale orden.

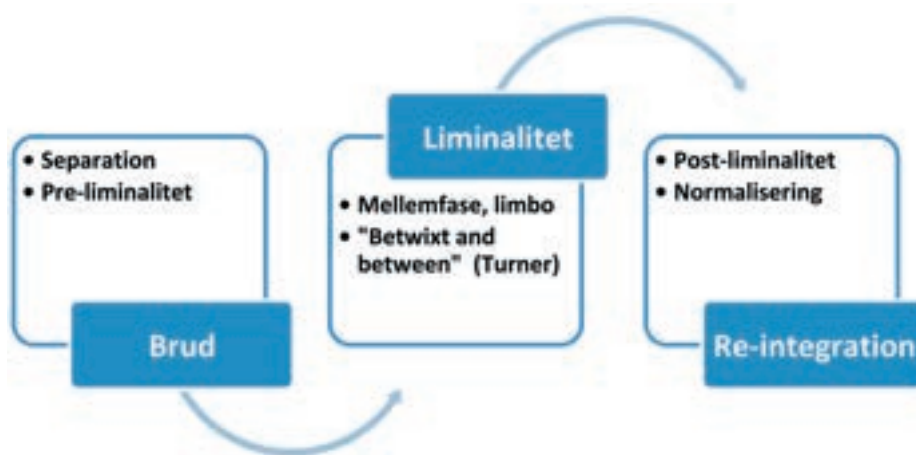
Under feltarbejdet begyndte Turner imidlertid at blive mere og mere frustreret i forhold til de teoretiske redskaber, han havde med sig i kufferten. Hans oplevelse af de næsten daglige ritualer blandt Ndembu-folket påvirkede ham, og i en tidlig artikel fra 1957 introducerede han begrebet om 'det sociale drama'. Turner introducerede begrebet for at kunne fange de stærkt teatraliske elementer i det sociale liv – elementer, som Turner begyndte at se som noget andet og 'mere' end en funktion i forhold til reproduktionen af de givne sociale strukturer. Turner hævdede, at disse sociale dramaer blandt Ndembu udviser en processuel form, der kan opdeles i fire faser:

"(1) a breach of regular norm-governed social relationships between persons or groups of a social unit; (2) a crisis or extension of the breach, unless the conflict can be sealed off quickly; (3) adjustive and redressive mechanisms brought into operation by leading members of the social group; and (4) re-integration of the disturbed social group or social recognition of an irreparable breach or schism" (Turner, 1957: 91-4).

Turner blev mere og mere overbevist om, at ritualer måtte studeres som noget andet og mere end en funktionel regulering af sekulære ordensprincipper. Få år senere stødte Turner ind i Arnold van Genneps *Rites of Passage*, som i 1960 var blevet oversat til engelsk. I sommeren 1963 skrev Turner det berømte essay *Between and Between: The Liminal Period in Rites of Passage*, hvor han ved hjælp af Arnold van Genneps terminologi indkredsede liminalitetens funda-

mentale væsen. Liminalitet kommer fra det latinske *limen*, som henviser til en grænse og en grænseoplevelse, om hvad der sker med mennesker, når de står imellem to stadier. Turner brugte resten af sit liv på at udfolde liminalitetsbegrebets betydning for samfundsforståelsen (se Thomassen, 2014, for yderligere diskussion). I stedet for det sociale dramas inddeling i fire stadier, forsimplede Turner nu sin model til at bestå af tre grundlæggende faser, som skitseret i denne model:

De tre faser i overgangsritualet (fra Thomassen, 2015)

Denne begrebsliggørelse var, i al dens enkelhed, en uhyre vigtig nytænkning i forhold til ritualets transformative potentiale. Den afgørende mellemfase, liminaliteten, opstår som en tid og et rum 'midt imellem', hvor verden er i flux og identiteten åben. Liminalitet er en 'potentialitet' i rå og koncentreret form. I hans analyse af Ndembu-ritualer viste Turner, hvordan overgangsritualer fungerer som en frigivelse af kreative energier, der sætter den normale samfundsorden på spil. Ritualer er i høj grad strukturerede fænomener, men de indeholder også muligheden for det, som Turner kaldte for 'antistruktur'. Turners hovedargument var, at ritualer ikke blot bekræfter samfundsordenen: Ritualer kan i lige så høj grad fungere som en muligheds rum, hvorfra den sociale orden bliver *problematiseret*.

Det er netop i det rituelle rum, at der opstår en anden form for virkelighed, en 'som om'-virkelighed. Van Gennep selv havde netop insisteret på vigtigheden af 'verden som om'-adfærd (se Belmont, 1979: 96-97). I den rituelle dimension opløses normalitetens faste rammer: Det givne forsvinder, mennesker mister de sædvanlige markører for social status. Subjekter, som skal gennemgå overgangsritualet og træder ind i det liminale rum, bliver navnløse, formløse, afkulturaliserede 'nøgne' mennesker, der skal skabes på ny i over-

gangsritualet. Samtidig muliggør formløsheden den 'prægning', der finder sted i det rituelle rum, og som – hvis ritualet virker – kan transformere drenge til mænd, piger til kvinder.

Turner fornemmede tidligt, at denne 'som om'-verden har lighedstegn med den skabelsesproces, der finder sted i kunsten. Men denne 'som om'-verden er ikke blot æstetisk: Den rammer noget fundamentalt, der både handler om vores umiddelbare oplevelse af verden og vores måder at forstå verden på.

Vi genkender den tredelte struktur af brud, liminalitet og genforening i mange af de ritualer, vi stadig udøver, når mennesker skifter status (dåb, bryllup, begravelse). Alle samfund markerer overgange i et menneskes livscyklus med sociale riter. Samtidig har liminalitetsbegrebet i de seneste år etableret sig som et fundamentalt bidrag til at forstå samfundsmæssige forandringsprocesser på makroniveauet (Szokolczai & Thomassen, 2019; Horvath, Wydra & Thomassen, 2015; Thomassen, 2012). Men før vi vender blikket mod spørgsmålet om læring, er det først nødvendigt at diskutere legens afgørende rolle i denne 'som-om-verden'.

Leg, læring og 'flow'

Den mest berømte samfundsanalyse af leg er Johan Huizingas storværk, *Homo Ludens*. Huizinga havde insisteret på, at bogens undertitel skulle være "The Play Element of Culture". Udgiveren kunne imidlertid ikke forstå denne afgørende nuance og fik desværre sin vilje, da bogen blev udgivet som "Homo Ludens: The Play Element in Culture", trods Huizingas protester. Huizingas pointe var netop, at leg ikke blot er et blandt mange andre elementer 'i' kulturen: Kultur er leg; mennesket er *Homo ludens*, et legende væsen. Vi er også *Homo sapiens*, men det er sekundært i både evolutionistisk og epistemisk forstand. Først kom legen.

Huizingas værk skal ikke bare forstås som en banebrydende forståelse af legens former i et civilisations-historisk perspektiv. Som vi har argumenteret (Szokolczai & Thomassen, 2019), udgør hans begrebsliggørelse af legens væsen et antropologisk fundament for essensen i det sociale liv: Det er netop gennem det legende, det, som ikke 'rigtigt' er, men som leges, at vi kan nærme os det sociale.

Legens rolle i evolution og læring var ligeledes et centralt tema for antropologen Gregory Bateson. En af Batesons vigtigste udgivelser i denne forbindelse er det korte essay 'A Theory of Play and Fantasy' (1999: 177-193; opr. 1954/55). Bateson anvender her sit berømte rammebegreb til at indkredse de forskellige abstraktionsniveauer, der finder sted i den verbale kommunikation – og i læring. Bateson var specielt interesseret i det, han kalder for 'metakommunikative signaler' (s. 178), som er 'beskeder om beskeden': måden,

hvorpå vi signalerer, hvilken slags besked dette er (joker vi? er vi alvorlige? prøver vi at hjælpe? har vi aggressive intentioner?). I den metakommunikative besked er det *forholdet mellem samtalepartnerne, der er genstand for den kommunikative diskurs*.

Langt de fleste af disse metakommunikative beskeder forbliver implicite, og ofte er de af en ikke-sproglig natur (et blink med øjet, for eksempel). For Bateson var kapaciteten til at metakommunikere et fuldstændigt afgørende trin i evolutionen. Ved at studere aber i San Franciscos Zoologiske Have konstaterede han også, at denne kapacitet ikke kun tilhører mennesker. Dyr signalerer ligeledes til hinanden, hvornår noget er leg: De kan metakommunikere om deres beskeder, at 'dette er leg', og signalet er tydeligt (når en kat slår med poten med tilbagetrukne kløer, signalerer det 'leg'). Metakommunikation er med andre ord en forudsætning for 'leg'. Metakommunikationen indeholder en slags benægtelse af det umiddelbart udtrykte signal: "These actions in which we now engage do not denote what those actions for *which they stand* would denote". At bide en anden abe i øret 'betyder' umiddelbart en trussel og et angreb, men metakommunikationen, 'dette er leg', ændrer signalværdien. Det, man gør, er ikke 'rigtigt': Legen er et 'andet rum'. Bateson fremfører hypotesen, at legen har været af afgørende betydning for kommunikationens evolution: Det er gennem legen, at vi har lært at kommunikere ud over det spontane indhold i en given besked. I legen kommunikerer vi faktisk om noget, der ikke findes.

Det, der sker i legen, har med et relateret centralt begreb at gøre, nemlig 'flow', som henviser til en oplevelse af at 'flyde med'. Victor Turner insisterede igennem hele sit forfatterskab på vigtigheden af 'flow-oplevelser'. Det kan lyde som noget hokuspokus, og det er det på en måde også. Flow kan ikke rigtig sættes på formel. Men som Turner viste i sine ritualstudier, så er flow-oplevelser empirisk dokumenterbare. De fleste kunstnere eller mennesker, der arbejder med skabende processer, kan genkende dette fænomen: Det handler om hårdt arbejde og gentagende øvelser i penselstrøg eller klaverakkorder, men de skabende øjeblikke i deres kunst opstår oftest i øjeblikke, hvor tingene nærmest sker af sig selv. Det er samtidig også klart, at ideen om at være 'kreativ' ikke kan forceres; det, man kan tilstræbe, er en form for mental åbenhed, hvorfra tingene kan begynde at 'flyde'. Men disse legende øjeblikke opstår kun i læringsprocessen, hvis de veksles med hård og ofte monoton læring: lange, seje træk af arbejde, der langt fra er 'sjovt', og som ofte kan forekomme uden umiddelbar gevinst.

Det kan lyde som en romantisering, men det er det ikke. Både læring og forskning handler om at få øje på et mønster, som vi ikke tidligere havde kunnet se. Opdagelser er som at løfte sløret for en godt gemt hemmelighed, eller på engelsk, *dis-cover*. Ørsted 'opfandt' ikke elektromagnetismen: Han så et mønster og en gensidig påvirkning mellem elektronik og magnetisme, som allerede fandtes i naturen. Weber 'opfandt' ikke en teori om kapitalismen,

men han så en sammenhæng mellem puritanisme og kapitalisme, som ingen havde tænkt over. At forske handler altså om at få øje på sammenhænge, og det sker via en konstant vekselvirkning mellem at dykke ned i empiriske detaljer og så løfte blikket og 'træde ud' – en vekselvirkning mellem indlevelse og distance, som Norbert Elias sagde (1987).

Det er i den forbindelse værd at huske på, at ordet 'lære' kommer fra den indoeuropæiske rod, **leis*, som betyder 'spor' eller 'fure'; at lære handler grundlæggende om at lede efter og følge et spor. Ofte kan det handle om at lede efter noget, som man af en eller anden grund havde *tabt* på vejen. At forske er at 'søge igen' – som præcist gengivet på de fleste europæiske sprog ('re-search' på engelsk, 're-cherche' på fransk, 'ri-cerca' på italiensk¹).

***Erlebnis*: Victor Turner og Wilhelm Diltheys 'oplevelsesvidenskab'**

Diskussionen af 'flow' har med begrebet 'oplevelse' at gøre. I nogle af Victor Turners sidste skrifter bevægede han sig ind på de filosofiske dimensioner af det oplevelsesbegreb, han havde studeret så nærgående i sin etnografi. Turner faldt her over den tyske filosof Dilthey og hans forsøg på at indkredse begrebet om oplevelse. Turner konstaterede, at begrebet om 'experience' kommer fra den indoeuropæiske rod **per* (Turner, 1985: 226), som i sin essens er en grænsekategori og henviser til en bevægelse *igennem* noget. 'Experience' er derfor intimt knyttet til liminalitetsbegrebet (se også Szokolczai, 2009: 149-150). Turner understreger, at den primære betydning af **per* ikke blot er en passage, men henviser til at komme vellykket igennem en passage. Dette indebærer ofte en fare – og ikke overraskende er ordet for fare på langt de fleste ikke-germanske europæiske sprog direkte udledte af **per*-roden ('peril' på engelsk, 'péril' på fransk, etc.). For at komme igennem en passage har man brug for en vejviser eller ceremonimester. Der findes en hel række ord udviklet fra **per*-roden, der henviser til at 'gå foran' i den rituelle passage, som i det engelsk/franske 'premier'. Ord udviklet fra **per*-roden henviser desuden til begrebet om fødsel, som i det engelske 'parent', eller som i det italienske *partorire* (at føde).

Turner indså i sit sene forfatterskab, at liminalitetsbegrebet ikke blot identificerede vigtige 'mellemp perioder', men endnu mere grundlæggende havde med menneskelige oplevelser af sådanne rituelle passager at gøre: måden, hvorpå personligheden bliver formet af rituelle passager, og den ofte dramatiske kobling af tanke og følelse i disse overgange. Det var på denne baggrund, at Turner kom til at se sin etnografiske platform som spejlet i Diltheys filosofi (Turner er mest eksplicit omkring denne forbindelse til Dilthey i Turner, 1982: 12-19; 1988: 84-97). Dette var en uhyre vigtig kobling af etnografiske og filosofiske perspektiver (Szokolczai, 2004: 69-72). Turner sagde, at 'kun en

antropolog kunne forstå Diltheys vigtighed' (Turner, 1985b: 210) – forstået på den måde, at Diltheys filosofi kræver en form for indlevelse knyttet til den deltagende metode, som den var blevet udviklet i antropologien.

Via Dilthey vendte Turner tilbage til det fundamentale spørgsmål: hvad er 'oplevelse'? På den ene side havde det oplevelsesmæssige været en grundsten for den moderne forskning lige siden Descartes. I modsætning til den spekulative eller metafysiske forskning, og i direkte modsætning til skolastiske tilgange, så begrundede den moderne forskning sig i oplevelser, der kan dokumenteres: Mennesket selv bliver grundstenen, hvorfra verden kan forstås og forklares. Derfor er begrebet om 'experience' så fundamentalt for både Descartes og Kant: Al erkendelse begynder med 'erfaring'. På den anden side, sagde Dilthey, var det, som om der 'manglede noget' i den moderne filosofi: Forståelsen af det oplevelsesmæssige var ikke fyldestgørende og var måske endda problematisk i forhold til erkendelsens væsen. Dilthey kæmpede derfor med at korrigere det kantianske verdensbillede.

I Kants filosofi er den omgivende verden (verden 'i sig selv') et fremmed land, der ligger uden for vores erkendelse. Vi erfarer om verden via vores fornuft og ser kun tingene, som de fremtræder for os (tingene 'for os selv'). For at gøre op med det kantianske verdensbillede må vi trænge dybere ind i, hvad 'oplevelse' er for en størrelse. Dette er specielt nødvendigt, når man som på Diltheys tid gjorde bevægelsen fra naturvidenskab til samfundsvidenskab eller det, som Dilthey kaldte for 'åndsvidenskaber'. Dilthey lancerede i den forbindelse begrebet om 'Erlebnis', der rækker ud over, hvad der normalt menes med 'erfaring', og som engagerer subjektet 'indefra'.

Dette skal ikke forstås som en afvisning af de 'materielle forhold', der måtte herske inden for et hvert forskningsfelt, tværtimod. Det var Diltheys fortolkende metode, Weber inkorporerede i sit begreb om *Weltbild*, som han netop så som et samspil af idemæssige og materielle forhold (Weber, [1913] 1946: 280). Diltheys filosofi hverken kan eller skal forstås som en ren idealisme: Hverken følelsesdimensionen eller viljesmomentet kunne reduceres til vores 'ide-verden'. Åndsvidenskaberne skulle fokusere på de konkrete handlinger, der er ligeligt drevet af tanke, affekt og vilje.

Det er denne filosofiske diskussion, som Bauman implicit henviser til, idet han skelner mellem 'Erfahrung' og 'Erlebnis' (se Bauman, Hviid Jacobsen & Tester, 2013, særligt s. 8-13). Erfaringer er objektificerbare, mens *Erlebnis* involverer den 'subjektive' oplevelse – det er, hvad subjektet lever *igennem* (ibid.: 8). Som Bauman siger det: "The raw stuff processed by the sociological imagination is human experience" (ibid.: 1). For Bauman er sociologien at forstå som en 'samtale med oplevelse' netop i denne subjektive forstand.

Baumans insisteren på 'oplevelse' kan yderlige begrundes i forhold til Turners diskussion af Dilthey. Bauman argumenterer, at vi som sociologer skal være aktivt 'medlevende' i det samfund, vi gerne vil forstå – vi skal være samtalepartnere inden for rammerne af den sociale verden, vi selv er en del af.

Men hvordan kommer man i kontakt med verden, sådan som den opleves af andre mennesker? Det er her, at Diltheys opgør med Kant udgør en nødvendig forudsætning: For Dilthey er menneskelig oplevelse ikke en kaotisk størrelse eller en tilfældig række af uordnede sanseindtryk, som den transcendentale fornuft må 'sætte på plads': *Erlebnis* er måske ikke *a priori*, men den har sin egen struktur og sin egen form for 'orden'. Imod den kantianske forståelse insisterede Dilthey på, at viden er baseret på en 'oplevelsesstruktur,' der på én og samme tid er kognitiv, affektiv og formålsrettet – og at disse tre elementer tilsammen bidrager til den 'form', som den sociale performance antager (Turner, 1988: 55). Men hvad var denne 'oplevelsens struktur', som Dilthey blev ved med at insistere på? Ved hjælp af van Genneps tredelte overgangsmodel, mente Turner faktisk at have skimtet et svar. Som opsummeret af Szokolczai (2009: 147): "[t]he solution is the recognition that the sequential order of a rite of passage is the structure of lived experience".

Via Victor Turner, Johan Huizinga og Gregory Bateson har jeg i de foregående tre afsnit introduceret begreberne om liminalitet, leg, metakommunikation og oplevelse forstået som *Erlebnis*. Lad mig i det følgende forsøge at påvise disse begrebers relevans i forhold til *den intensive form for læring*, der finder sted i liminaliteten. Med udgangspunkt i liminalitetsbegrebet mener jeg nemlig, at man kan anlægge en processuel tilgang til læring.

Læring som overgangsritual

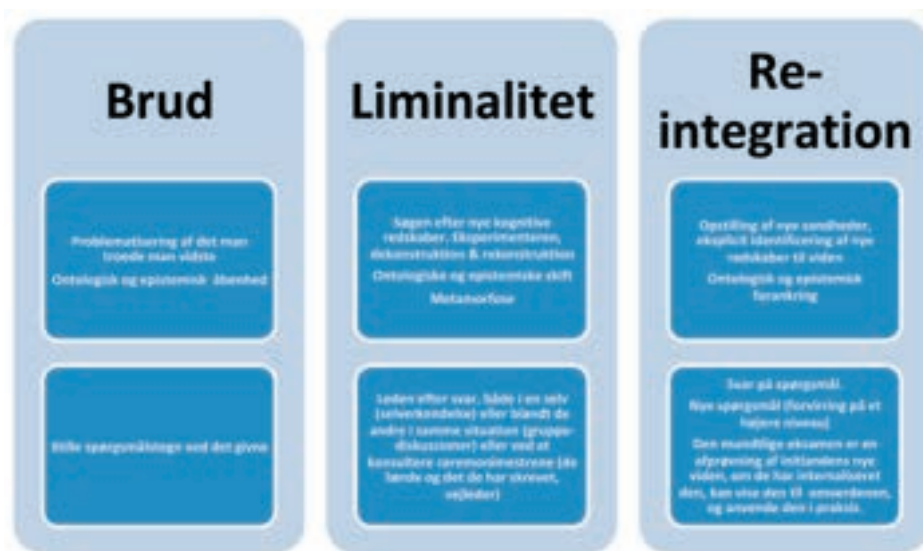
I det følgende vil jeg foreslå, at de pointer, jeg via Turner har fremført, kan overføres til en mere generel forståelse af læring. Dette postulat kan man anskue på flere niveauer. Helt basalt kan selve universitetsforløbet betragtes som et overgangsritual: Det starter med en rustur, hvor de studerende bliver hevet væk fra det, der tidligere betegnede deres dagligdag, og gennemgår en masse prøvelser, som er ført an af ceremonimestrene – nemlig de studerende, der selv har været igennem forløbet året forinden. De efterfølgende år er karakteriseret af præcis de elementer, aktiviteter og følelsesdimensioner, som antropologer har identificeret i liminalfasen: konstante prøvelser (eksamen), intenst samarbejde med andre fra ens generation (opståen af *communitas*), følelse af frihed og afprøvning af nye og skøre ideer, en leg med identiteter, en ståen uden for det 'normale' samfund. Studerende har en anden slags løn end andre mennesker, har 'studenterkort', der bevidner deres særstatus – de er ikke længere børn, men de er heller ikke rigtig voksne – de er 'betwixt and between', en eksplosiv cocktail af angst, frihed og en legende dekonstruktion af det bestående. Perioden lukkes via en afsluttende række ritualer, som starter med specialeskrivningen og slutes med det mundtlige forsvar. Det er her, de studerende skal vise, at de mestrer deres nye viden, og at de har gjort den til en del af deres identitet. Den officielle afslutning (reintegrationen) er

i de fleste lande en større anlagt 'graduation ceremony', hvor den nye identitet bliver offentliggjort foran den studerendes nærmeste (venner, familie), og hvor den studerende får papir på den nye status: samfundets 'stempel'. Det samlede studieforløb er med andre ord en lang transitionsproces, hvorigennem subjektet bliver formet via en indlæring af de færdigheder, subjektet skal bruge, efter det endelige skift i status har fundet sted.

Men hvis man zoomer ind på selve læringsprocessen, som den finder sted i forhold til problemløsning eller projektarbejde (som vi for eksempel arbejder med det på RUC), så ser man igen den samme tredelte struktur. Det hænger sammen med et centralt element i liminaliteten, som Turner understeger: at den liminale fase er et rum for refleksion (s. 53). Fordi den person, der gennemgår overgangsritualet, står uden for det normale samfund, som hun er vokset op i, kan hun begynde at 'dissekere' virkeligheden. Følelser, ideer og 'fakta', der i normaliteten er bundet op omkring nogle ordnende principper og aksiomatiske holdepunkter for den sociale orden, bliver i liminaliteten hevet fra hinanden og dermed gjort til genstand for refleksion. Fra den liminale position kan man begynde at lege med verden og dens sammensætning, vende tingene på hovedet. Turner identificerer her tre faser i den refleksive proces, der opstår i liminaliteten:

1. The reduction of culture into recognized components, 2) the re-combination in fantastic and monstrous patterns and shapes, 3) recombination in a way that makes sense with regard to the new state and status that the neophytes will enter.

Denne refleksionsproces kan overføres på læringsprocesser i en mere generel forstand, som antydnet i denne model:

Den læringsproces, der foregår i ethvert projektarbejde, minder præcis om netop det samspil af 'struktur' og 'antistruktur', som Turner pegede på i sine ritualstudier. De studerende lærer om de etablerede normer, men de gør det netop ved at sætte spørgsmålstejn ved selvsamme normer og ved at træde ind i et refleksivt rum, hvorfra 'normaliteten' kan anskues på nye måder. Det er en slags 'alvorlig leg', hvor det i høj grad også er vejlederes viden, der bliver sat på spil.

Læring foregår på den vis inden for en relation, som både består af kommunikation og af metakommunikation – hvor forholdet mellem samtaleparterne som sagt er genstand for den kommunikative diskurs. Det er også derfor, det kan være så sjovt, spændende og frustrerende at være projektvejleder, hvor man ofte agerer i en slags dobbeltrolle: Man opfordrer de studerende til at kaste sig ud i noget nyt, *samtidig* med at man fungerer som observatør, ledsager og bevarer rollen som ceremonimesteren, der allerede har været igennem forløbet og 'ved', hvad der venter på den anden side. At vejlede betyder jo netop at 'vise vej'.

Modellen har en indbygget kronologi hen imod slutproduktet, men ligesom i Ludo kan man ofte blive slået tilbage til start. I et fungerende læringsforløb oparbejder de studerende ikke bare ny viden: De tilegner sig en viden om spillets regler – og de regler er både skrevne (hvordan man citerer, for eksempel) og uskrevne (hvordan man skriver akademisk). Med Batesons ord så foregår der både læring og metalæring i projektføreløbet: Man lærer, og man lærer *om* at lære. Man kan bryde forløbet ned i forhold til læringens delkomponenter (metode, teori, etc.), men det samlede forløb handler også om noget,

der stikker dybere: Man lærer ikke blot om specifikke teknikker, man lærer også at se verden på en bestemt måde: Man opbygger en verdensanskuelse.

Affekt og kognition: Skridt mod den eksperimentielle læring

Mit argument har indtil nu været, at det at lære noget på mange måder handler om at bevæge sig ind og ud af et liminalt rum. At anskue læringsprocessen ved hjælp af liminalitetsbegrebet er med til at understrege et forhold, som Turner eksplicit fremhævede i sin dialog med Dilthey, nemlig at læring altid indeholder både kognitive og affektive dimensioner.

Denne afgørende *pointe* blev anticiperet af Arnold van Gennep. Han var en af Emile Durkheims vigtigste kritikere og noget af en overset figur inden for samfundsvidenskaberne, idet han prøvede at etablere en alternativ metadisk platform for både antropologi og sociologi (Thomassen, 2016a). Van Gennep var blandt andet uenig i Durkheims radikale afgrænsning af sociologien i forhold til psykologien. Hele forståelsen af liminalitet, som den folder sig ud i overgangsritualer, handler om transformationsprocesser, der involverer hele personen, samtidig med at de overordnede samfundsstrukturer også er i spil. Van Gennep anså samfundsstudier som gående ud på at vise "the interaction of the feelings, concepts, and judgments that constitute individual psychic activity and collective psychic activity within a given social group" (som citeret i Belmont, 1979: 130). Enhver form for social handling er "the expression of a psychic, rational, emotional and social complex" (ibid.: 131). Van Genneps tilgang rimer her på Piagets tilgang til læring (Piaget, 1972).

Turner var yderst bevidst om samspillet af disse grundlæggende tilgange til verden, og hvordan de spiller ind i 'sociale dramaer'. Turner videreudviklede derfor Diltheys filosofi ved at forholde den empirisk til faserne i et overgangsritual, idet han argumenterede, at "there is a structural relationship between cognitive, affective, and conative components of what Dilthey called lived experience" (Turner, 1988: 90). Dette samspil, siger Turner, og måden, hvorpå diverse verdensanskuelser accentueres, kan anskues inden for rammerne af overgangsritualets tredeling. De forskellige verdenssyn (kognition, affekt, vilje) sameksisterer i hver af de tre faser, men deres betydning accentueres alt efter, hvilken fase vi befinder os i. I den første fase (bruddet med normalitet), siger Turner, er den affektive attitude ofte den primære. Bruddet med den eksisterende verden nødvendiggør en følelsesmæssig distancering fra den givne orden, "though an element of cognitive calculation is usually present, and the transgressor's will to assert power or identity usually incites the will to resist his action among representatives of the normative standard which he has infringed" (ibid.: 91).

I den anden fase (liminaliteten) er alle tre tendenser til stede. I princippet er den tredje fase (reintegration) domineret af det kognitive forsøg på at

retablere orden ud af det kaos, der er opstået i liminaliteten. Samtidig, siger Turner, er en stærk vilje nødvendig (to “terminate the often dangerous contestation in crisis”), men: “cognition reigns primarily in judicial and legal redressive action” (ibid.: 91, kursiv i originalen). Dette antyder vigtigheden af det ‘affektive brud’ som ansporende element i selve læringssprocessen.

Lad mig prøve at bygge bro fra disse sondringer til mit foreslåede begreb om ‘eksperientiel læring’. Jeg foretrækker dette ord frem for de mere velkendte danske begreber, der relaterer til ‘oplevelse’ eller ‘eksperimenterende’ læring. ‘Oplevelse’ har med det at ‘leve’ at gøre, som i det tyske Erlebnis, men er i dagens sprogbrug blevet så forfladiget, at det er problematisk. Samtidig har begrebet ikke den etymologiske rodfastning i **per*, den farlige ‘passage’ i et overgangsritual. En ‘eksperimenterende’ tilgang rammer denne etymologi, men er ligeledes problematisk. I lang tid, og helt op til Bacon og Descartes, betød de to ord (experience og experiment) det samme. Men at ‘eksperimenterer’ betyder i dag at gennemprøve forskningshypoteser i for eksempel et laboratorium via eksperimenter, eller også betyder det – som det bruges mere generelt, også i samfundsvidenskaberne – simpelthen at ‘prøve noget nyt’. Det er derfor ikke et dækkende begreb for den legende som-om-virkelighed, jeg har prøvet at indkredse.

Begrebet om den eksperientielle læring tager naturligvis udgangspunkt i ‘oplevelse’. Men ‘oplevelse’ skal altså grundes i Diltheys filosofi, som en bevægelse i selvet. Begrebet om den eksperientielle metode rammer noget væsentligt allerede gennem ‘eks’, nemlig at ‘træde ud’; og **per*-roden i ordet er som sagt fuld af semantisk tæthed, der grundlæggende har med en grænseoplevelse at gøre. Eksperientiel læring handler på én og samme tid om at opleve, indleve, udleve og gennemleve. Den har derfor med liminalitet at gøre, omfattende både den objektive og subjektive form for oplevelse (Turnbull, 1990).

Mens eksperientielle metodetilgange er forholdsvis udbredte inden for eksempel psykologi, er de ukendte inden for samfundsvidenskaberne. Ideen om den eksperientielle læring blev først italesat af den amerikanske psykolog David E. Kolb i sin vigtige bog om læring fra 1984.

Kolbs udgangspunkt er, at ideer ikke skal ses som færdige resultater af en læringsproces: Den eksperientielle metode handler om en emergerende proces: “No two thoughts are ever the same, since experience always intervenes”, som Kolb siger (1984: 26). Samtidig er Kolbs tilgang til den eksperientielle læring i min læsning for begrænset. Kolbs tilgang er på dansk oftest oversat til ‘erfaringsbaseret læring’, og det er egentlig ikke misvisende, men stadigvæk et problem. Kolb anser i sidste ende ‘experience’ som en slags ‘afprøvning i praksis’. Men dermed bliver den eksperientielle læring hos Kolb i for høj grad reduceret til øvelser eller praksis, hvor de studerende skal i praktik eller ud i ‘den virkelige verden’, som skal komplementere den ‘traditionelle’ læring (og som skal gøre dem ‘parate til arbejdsmarkedet’). Det er der intet galt med,

men den eksperientielle metode, som jeg argumenterer for her, handler ikke blot om at 'prøve tingene af' uden for klasselokalet, men også om at tænke læring på en fundamentalt anden måde.

Konklusion

Målet med dette essay har ikke været at foreslå den eksperientielle læring som en færdig eller fuldstændig model. At knytte læring til den eksperientielle dimension giver ikke svar på en række konkrete problemstillinger, der optræder i enhver lærings- eller forskningsproces, såsom valg af konkrete dataindsamlingsmetoder eller hypotesedannelse ud fra eksisterende teori. Tilgangen ligger naturligvis op til en grad af deltagelse og et fortolkende perspektiv, men deltagelse kan finde sted på mange niveauer, som jeg ikke her har plads til at kategorisere. En eksperientiel tilgang handler heller ikke om, at den studerende eller forskeren skal have 'en på opleveren'. Tværtimod handler den eksperientielle metode om at problematisere subjektfikseret 'oplevelse' som størrelse, om hvordan tankens processer er knyttet til konkrete oplevelser, som noget, der går *ud over* individet.

Dette vedrører også forholdet mellem tanke/sprog og virkelighed. I moderne vestlig filosofi er der en tendens til at tænke disse to størrelser som modsætninger, der på en eller anden måde skal tilpasses hinanden, og at der derfor altid vil gå noget tabt i denne oversættelse: Vi skal tilpasse sproget en virkelighed, der i bund og grund ikke er en sproglig størrelse. Det er på samme måde, at man i videnskabshistorien kan konstatere en række uproduktive dualismer mellem objekt og subjekt, aktør og struktur, mellem 'empiricisme' og 'idealisme' – man lader enten ideerne styre virkeligheden eller omvendt (Szokolczai, 2004). Det var netop disse skismaer, som Dilthey satte fingeren på – og forsøgte at tænke sig ud over. Inden for en eksperientiel metodetilgang udfoldes tanke og virkelighed som elementer i den selvsamme proces.

Den eksperientielle læring tager udgangspunkt i subjektets medleven i de rytmer, der omgiver os (om begrebet 'rytmisk samfundsvidenskab, se Hochner, 2020). Det følelsesbelagte brud, der åbner læringsprocessen, er ikke en solipsistisk flugt fra verden (Webers *Weltablehnung*) eller den lukkede tænkens bevægelse mod abstrakte terminologier for at kunne udsige sande domme (Kant), men snarere en kredsende søgning hen imod virkeligheden, hvor personen inddrages i processen.

Sat på spidsen: Den eksperientielle metode er homolog til den verden, vi studerer. Den er indlejret i den sociale virkelighed. Dette kan synliggøres med henvisning til konkrete brud og kriser, som individer og kollektive aktører gennemlever, som man for eksempel kan dokumentere det i studiet af politiske revolutioner (Thomassen, 2012), eller som den coronakrise, vi har gennemlevet. Ideer opstår ikke i en abstrakt proces adskilt fra den historiske

virkelighed. Her kan man følge den politiske teoretiker Eric Voegelin og hans eksperimentielle tilgang til den politiske idehistorie (1987; 1990). Ideer og tankens udvikling opstår, når konkrete mennesker prøver at forholde sig til en kritisk situation og giver 'form' til en omskiftelig virkelighed via en fortolkning, der samtidig har til formål at virke retningsangivende i forhold til en løsning af den foreliggende krise.

Lad mig derfor slutte af med at tilslutte mig Kolbs definition af læring, så længe det står klart, at min brug af ordet 'oplevelse' er diltheysk og ikke kantiansk: "Læring er den proces, hvormed viden er skabt gennem oplevelsens transformation" (s. 38, min oversættelse).

Noter

- 1 Det danske begreb 'forskning' er af germansk oprindelse, men etymologien er usikker. Sandsynligvis har det rod i det franske 'force', altså 'styrke' og 'forcere'. At begrebet om 'forskning' slog rod i den nordeuropæiske/germanske verden, men ikke i den latinske del af Europa, er formentlig ikke en tilfældighed.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt, Hviid Jacobsen, M., Tester, K. (2013): *What Use is Sociology?* Cambridge: Polity.
- Beck, Sten (2020): "God undervisning – interview med Sten Beck, Del 2", i *Lektionen*, <https://www.lektionen.dk/blog/5/5/2020/god-undervisning-interview-med-steen-beck-del-2>
- Belmont, N. 1979 [1974] *Arnold van Gennep. The Creator of French Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boland, T. (2010): 'Education, Initiation and the Tricks of Critique: Sociological Introductory Texts and the formation of Critical Outsiders'. *International Political Anthropology*, 3 (2):154-170.
- Caillois, R. (2001): *Man, Play and Games*. Illinois: The Free Press of Glencoe.
- Canger, T. & T. Ellegaard (2019), "Temaindledning. Overgange – i lyset af det moderne institutionelle liv – findes liminaliteten?". *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, nr. 4.
- Eisenstadt, S. N. (1995): 'The Order-Maintaining and Order-Transforming Dimensions of Culture'. I: *Power, Trust, and Meaning, Essays in Sociological Theory and Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elias, Norbert (1987): *Involvement and Detachment*. Oxford: Blackwell.
- Gennep, A. van. (1960) [1909]: *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Huizinga, J. (1949). *Homo Ludens. A Study of the Play-Element in Culture*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Kolb, D.A. (1984): *Experiential Learning: experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Latour, B. (2002). 'Gabriel Tarde and the End of the Social' P. Joyce (red.) *The Social in Question: New Bearings in History and the Social Sciences*. London: Routledge.
- Meyer, J. Land, R. og Baille, C., (2010): "Preface". I: Meyer, J. Land, R. og Baille, C. (red.) *Threshold Concepts and Transformational Learning*. Edinburgh: Sense Publishers, ix-xlii.

- Piaget, J. (1972). *The psychology of intelligence*. Totowa, NJ: Littlefield, Adams.
- Rosa, H. (2014). *Fremmedgørelse og Acceleration*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Szakolczai, A. (1998): *Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-Works*. London: Routledge.
- Szakolczai, A. (2000): *Reflexive Historical Sociology*. London: Routledge.
- Szakolczai, A. (2003): *The Genesis of Modernity*. London: Routledge.
- Szakolczai, Arpad. (2004): 'Experiential Sociology'. *Theoria* 103: 59–87.
- Szakolczai, Arpad. (2009): Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology* 2, 1: 141–72.
- Szakolczai, Arpad & B. Thomassen (2019): *From Anthropology to Social Theory: Rethinking the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge UP.
- Tarde, Gabriel (1903): *The Laws of Imitation*, New York: Holt & Company.
- Thomassen, B. (2012): "Notes towards an Anthropology of Political Revolutions". *Comparative Studies in Society and History*, 54 (3): 679-706.
- Thomassen, B. (2014): *Liminality and the Modern. Living Through the In-Between*, Farnham: Ashgate.
- Thomassen, B. (2016a) 'Arnold van Gennep contra Emile Durkheim: The Hidden Battle that Shaped the History of Sociology', *Journal of Classical Sociology*.
- Thomassen, B. (2015): 'Stadier på sociologiens vej. Søren Kierkegaard og Samfundsvidenskaberne', *Dansk Sociologi*, 26(3): 79-100.
- Turnbull, Colin (1990): 'Liminality: A Synthesis of Subjective and Objective Experience.'
- Richard Schechner and Willa Appel (red.). *By Means of Performance*, Vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press, s. 50-81.
- Turner, V. W. (1957): *Schism and continuity in an African society: A study of Ndembu village life*. Manchester: Manchester University Press.
- Turner, V. W. (1967): *Rites de Passage: The Forest of Symbols*. New York: Cornell University Press.
- Turner, V. W. (1969): *The Ritual Process*. Chicago: Aldine.
- Turner, V. W. (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. W. (1982): "Liminal to Liminoid, in Play, Flow, Ritual: An Essay in Comparative Symbolology." V. Turner, *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: Performing Arts Journal Publications, s. 20-60.
- Turner, V. W. (1988): *The Anthropology of Performance*. New York: PAJ Publications.
- Turner, V. W. (1979): "Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality". *Japanese Journal of Religious Studies* 6/4
- Voegelin, E. 1987. *In Search of Order*. Vol. 5 of *Order and History*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Voegelin, E. 1990. 'What is History?' and Other Late Unpublished Writings. Vol. 28 of *Collected Works of Eric Voegelin*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Weber, M. (1946): "Introduction to the Social Psychology of the World Religions", H. Gerth and C. W. Mills (red.) *From Max Weber*. London: Routledge.

Anmeldelser

Sébastien Tutenges: *Intoxication – An Ethnography of Effervescent Revelry*.

New Brunswick: Rutgers University Press, 2023 (168 sider, ISBN: 9781978831209)
Open access via: <https://www.rutgersuniversitypress.org/intoxication/9781978831209/>

På baggrund af årtiers forskning i unges jagt på kollektiv effervescens (rus og sus) har Sébastien Tutenges publiceret en vel-skrevet etnografisk monografi. Professor i sociologi, dr. Philip Smith fra Yale University, skriver på bogens bagflap: "Intoxication er en bemærkelsesværdig og ambitiøs bog. Sjældent er etnografi forbundet med klassisk sociologisk teori med så produktive resultater. Tutenges tilbyder en betydelig udvidelse af begrebet kollektiv effervescens (rus og sus hverdagssprogligt). Vi får beskrevet, at Durkheim, Mauss og Bataille er vigtige kilder til at forstå selvet, det hellige og kollektiviteten i moderniteten [min oversættelse]." Jeg er enig! Tutenges bog er en almensociologisk bedrift: Den handler om større spørgsmål end blot unges bekymrende hang til druk og stoffer, og hvad statslige og civile bekymringsaktører instrumentelt kan gøre. Fx hvordan selvforglemmelse er et stærkt menneskeligt behov, og hvordan kropslig interaktion kan noget helt særligt. Den type syn-teser er sjældne, så jeg vil gøre noget ud af diskutere bogens bredere sociologiske betydning (andre anmeldelser fremhæver primært bogens relevans for at forstå unges drukkultur – se fx Hutton, 2023; Thurnell-Read, 2023). Mit ærinde er at

diskutere bogens almensociologiske betydning, så jeg kommer også med kritiske spørgsmål og indvendinger. Bogens kvaliteter til trods fortjener den ikke en skamrosende skåltale. Men først en gennemgang af bogens sigte, indhold og hovedpointe.

Et hovedsigte med bogen er at udvikle og fordybe begrebet om kollektiv effervescens, som netop ikke skal forstås som en bestemt enhedslig erfaring, der op-levs ens, uafhængigt af hvornår, hvor, hvordan og blandt hvem den opstår. Tutenges giver derfor en detaljeret beskrivelse af, hvad effervescens er, hvordan det skabes og erfares fra et første-personsperspektiv. Dermed håber han på at have ryddet en teoretisk og analytisk vej for det vigtige arbejde, som mangler at blive gjort for at kunne udvikle og forankre vores forståelse af kollektiv effervescens. Men også for at udvikle måder, hvorpå vi kan leve med dette fænomen (s. 131). Spørgsmålet om farligheden af fænomenet vender jeg tilbage til i diskussionen.

Det etnografiske feltarbejde, som ligger til grund for bogen, er blevet udfoldet over to årtier. Det omfatter tre etnografiske undersøgelser med danske deltagere i alderen mellem 15 og 35, med baggrund i arbejder- eller middelklassen. Feltarbejde har fundet sted i forskellige rum lige fra barer, pubber, klubber, festivaler, 'Night Life'-resorts i en badeby og undergrundsdansefester. Alt sammen motiveret af at besvare spørgsmålet om, hvorfor folk på tværs af kulturer mødes regelmæssigt for at beruse sig selv.

Bogen er organiseret i otte kapitler: Introduction, Ways to Effervescence, Unity,

Intensity, Transgression, Symbolization, Revitalization og Afterword. Introduktionskapitlet præsenterer bogens teoretiske ramme og forklarer, hvordan effervescens handler om kollektiv rus og beruselse som noget, der bringer den enkelte ud over sig selv (s. 4). Sociologer som Durkheim, Bataille og Collins anvendes til at forstå og forklare fænomenet og udforske spørgsmålet om, hvorfor mennesker er så tilbøjelige til at beruse sig selv. Effervescens defineres som "en ændret tilstand af øget intersubjektivitet præget af intense, grænseoverskridende, men gensidigt afstemte handlinger og følelser blandt individer, der er samlet på samme sted [min oversættelse]" (s. 6). Tutenges hovedpræmis er Durkheims ritualteoretiske grundindsigt i, hvordan mennesker etablerer og erfarer kollektiv rus forstået som en oplevelse af at blive løftet ud af den vanlige erfaring af sig selv for i stedet at føle sig som en del af en gruppe (Tutenges, 2023: 4). Desuden inddrages Randall Collins' ritualteori, som specificerer interaktionelle processer, som leder til kollektiv effervescens. Kollektiv beruselses opstår nemlig, når social interaktion forløber som fokuserende interaktionsritualer, hvilket kræver, at deltagerne har et fælles fokus, er fysisk til stede sammen og er afgrænset som en fokuseret gruppe. Når dette er til stede, etableres en gruppefølelse, som forstærkes, jo mere fokuseret og opsluggende interaktionen er. Desuden pointerer Tutenges, at kollektiv rus lettere opstår, når folk er forberedte på det, har en fornemmelse af tryghed og er villige til at give slip på forestillinger, som holder dem på plads i vante handlingsmønstre (Tutenges, 2023: 27). Som del af en sådan villighed bruges ofte musik, alkohol og andre stimulanser til at facilitere jagten på rusen.

En af styrkerne ved bogen er, at den udvikler en omfattende og dyb forståelse af kollektiv effervescens. Tutenges skelner således mellem seks undertyper af den menneskelige grundtilbøjelighed til beruselse (s. 7-9):

- 1) Drukbaseret effervescens, som indebærer en tilstand af forgiftning (alkohol, stoffer) og nedsat mental og fysisk koordinering.
- 2) Psykedelisk effervescens, som indebærer, at verden, selvet og andre mennesker optræder i nye, uventede former. Virkeligheden mister sin umiddelbare realitet, og det velkendte opleves som gådefuldt.
- 3) Melodramatisk effervescens, hvilket er en tilstand af øget intersubjektivitet med en stærk dramatisk og teatralisk komponent. Det udløses generelt af bevidst dristige handlinger, der sigter mod at skabe stærke følelsesmæssige reaktioner, som når en person i natlivet foregiver at være interesseret i nogen og forsøger at forføre ham eller hende, kun for at gå væk, når forførelsen er gennemført.
- 4) Voldelig effervescens, som er en variant af effervescens præget af varierende grader af spænding, frygt og forvirring. Når voldelige konfrontationer opstår, skabes et stærkt følelsesmæssigt felt, der også påvirker tilskuere og ikke kun de stridende parter, og dette felt kan tilføre alle energi og gøre dem mere tilbøjelige til at indlade sig på grænseoverskridende adfærd.
- 5) Medfølelse effervescens, som er en tilstand af øget intersubjektivitet, karakteriseret ved et overskud af sympati, solidaritet og kærlighed, typisk mod venner, der er i fysisk nærhed. Denne tilstand kan manifestere sig som et næsten obligatorisk behov for at røre ved mennesker, holde andre tæt, vise tegn på kærlighed eller få andre til at føle sig godt tilpas. Et eksempel herpå er putte- og krammepytter under eller umiddelbart efter elektroniske dansemusikbegivenheder, hvor festende putter sig i grupper for at kramme, kærtegne, massere og kysse hinanden.
- 6) Seksuel effervescens, som er baseret på interaktioner mellem personer – typisk to – der stimulerer hinanden seksuelt, med eller uden penetrerende handlinger. Denne oplevelse indebærer en

stærk følelse af at være sammen eller inde i hinanden, mens de rytmisk bevæger sig mod seksuelt klimaks.

Denne topologi viser, hvordan kollektiv rus tager mange forskellige former – og Tutenges understreger også, hvordan erfaringer med kollektiv effervescens er komplekse og skiftende i løbet af en lang aften i byen, hvor de unge giver den gas.

I kapitel 2 'Ways to Effervescence' udfolder Tutenges' forskellige betingelser, som indgår i, at effervescens kan opstå. Denne er aldrig blot et spørgsmål om at "give slip på begrænsninger", "eskapisme" eller at tage en "timeout". Det er altid både flugt og engagement i livet, en bevægelse væk fra begrænsende forhold og mod øjeblikke med øget intersubjektivitet. I forhold til at forstå kollektiv effervescens i de unges natteliv er der for Tutenges tale om seks betingelser, som er afgørende for, at den kan opstå: 1) Det er vigtigt, at deltagerne i et opløftende ritual er forberedte på de turbulente kræfter, de er i færd med at forbinde sig med; 2) følelse af sikkerhed, som er vigtig, for ellers vil kroppen være spændt, sindet på vagt, og selvcensur vil regere; 3) deltagerne skal være villige til at give slip; 4) det er afgørende, at folk er tæt fysisk: For stor afstand vil forhindre fuldt ud at kunne sanse hinanden og effektivt modtage, transmittere og bidrage til de affektive strømme i gruppen; 5) de forsamlede skal fokusere deres opmærksomhed på det samme objekt eller aktivitet og blive opmærksomme på, at alle andre gør det samme. Fokus på det samme gør det lettere for folk at tune ind på hinanden og synkronisere deres kropslige og mentale rytmer, hvilket til sidst får dem til at bevæge sig og føle sig som ét – som når dansere bevæger sig i harmoni til samme beat, og 6) fysiologiske stimulanser er nyttige, for at folk kan overskride grænserne for deres sædvanlige måder at opføre sig og opleve på. Populære fysiologiske stimulanser i nattelivet er alkohol og andre stoffer, lys- og lasershows og rytmisk stimulering ved høj musik.

Gennem de næste fire kapitler, dvs. kapitel 3 til 7, uddyber Tutenges forskellige sider af den kollektive effervescens. For at forstå, hvorfor erfaring heraf er et omfattende socialt fænomen, er det afgørende at forstå, at fænomenet kendetegnes af fem tillokkende erfaringsdimensioner:

1. Enhed: oplevelse af at være forbundet med andre mennesker. Denne følelse af enhed er et helt afgørende træk, fordi den giver deltagerne en indre glæde og føles meningsfuld i sig selv.
2. Intensitet: i berusende kollektive sammenhænge opleves ens følelser mere intense sammenlignet med hverdagslivets rutinemæssige interaktioner.
3. Overskridelse: det at overskride vante grænser trækker deltagerne ud over deres gængse måder at tænke, føle og sanse interaktioner på.
4. Symbolisering: gennem symbolisering kan en opløftet gruppe fokusere sin opmærksomhed på symboler, som kondenserer deres gruppefølelse og bidrager til, at særligt skelsættende begivenheder huskes. Symboler på overskridelse – fx billeder, videoer – forlænger oplevelsen af kollektiv rus.
5. Revitalisering: den kollektive rus er revitaliserende, da deltagerne derved får en oplevelse af ny liv og energi. Den kollektive rus er en uundværlig kraft i det sociale liv, som ansporer til, at mennesker interagerer sammen, vækker folk til handling, øger selvtillid og styrker gruppens samhørighed. Folk føler sig revitaliseret efter kollektiv effervescensbegivenheder – de står energigivende frem sammenlignet med den almindelige, tamme hverdag.

I det afsluttende efterord (kap. 8) diskuterer Tutenges teoriens almene relevans og spørgsmålet om, hvordan socialvidenskaben kan forholde sig til kollektiv effervescens. Bogen handler jo om unges jagt på kollektiv i by- og festlivet, og mange vil nok tænke, at det jo er sandsynligt, at der er disse former for kollektiv effervescens på spil blandt unge, netop fordi de er unge – altså energiske, umodne og

under udvikling identitetsmæssigt. Derfor ligger det lige for at se dem gøre vilde ting og overskride grænser. Men hvad så, når de bliver voksne og ender på kontor eller byggepladsen og kører hjem for at hente børn og pleje det almindelige familieliv? Er det så slut med jagten på rusen, kunne man spørge, og hvis dette er tilfældet, kunne man hævde, at Tutenges' teoriudvikling ikke er særlig almen sociologisk – men alene bidrager til ungdomssociologien. Tutenges hævder, at teorien har almen relevans. Vi kan finde kollektiv rus inden for politik, sport og religion. Tutenges nævner de historiske masseparader i nazitidens Tyskland som eksempel. Også i dag søger politiske partier at rekruttere tilhængere ved at organisere store begivenheder, som faciliterer kollektiv effervescens – dette nok mere i USA end i DK. Og sportsbegivenheder – her kan man tænke på håndboldkampe i Boksen. Når det gælder religion, kan man pege på forekomsten af de såkaldte protestantiske "megakirker" med over to tusinde ugentlige deltagere i de kirkelige handlinger. Sådanne har spredt sig, særligt i Nordamerika og Asien, gennem de seneste årtier. Forskning fra USA har vist, at gudstjenester i megakirker genererer høje niveauer af kollektiv rus og sus ved at samle et stort antal mennesker og udsætte dem for detaljerede shows med inciterende musik, lys, bevægelse og foryndelse.

Men hvad så ift. det danske samfund? Her er det ikke politiske massebegivenheder. At Alex Vanopslag holder et politisk show med dialog med politiske kombatanter i KB-Hallen, griber næppe forsamlingen i kollektiv rus. Og megakirker har vi heller ikke. Men der jo trods alt Bruce Springsteen-stadionkoncerter, hvor midaldrende og pensionister valfarter for at give den gas og blive beruset i det festlige samvær med tusindvis af andre begejstrede. Der er også alle festivalerne i løbet af sommerhalvåret og sportsskampe på stadion og i hallerne. Plus swinger- og sexklubberne, som måske kan sætte lidt

skub den seksuelle form for beruselse. Med andre ord selv i det flade 'at blive ved jorden det tjener os bedst'-Danmark kan vi se eksempler på voksenlivets berusende kollektivbegivenheder. At der måske bliver færre og færre eksempler, som følge af bingewatching af streamingkanalernes udbud af serier og arbejdslivets overherredømme, afkræfter jo ikke teoriens relevans. For om teorien er sand, kan den forklare, hvorfor trivslsen halter i selvoptagede senmoderne samfund. Vi får for lidt kollektiv rus og sus, får for lidt selvforglemmelse og for svag forbundethed med andre.

Et par kritikpunkter

I slutkapitlet vender Tutenges tilbage til spørgsmålet om, hvorvidt vi kan lære at omgås den kollektive rus på konstruktive måder. Han er lidt bekymret her. En bekymring, som hviler på en dobbeltbestemmelse af begrebet om kollektiv effervescens. Tutenges' argument for vagtsomhed lyder således: "Kollektiv effervescens er og har altid været en omstridt form for erfaring. Magthaverne – hvad enten det er forældre, politikere, præster eller virksomhedsledere – ser ofte på det med en blanding af fascination og frygt, og det med rette. For når folk mødes for at erfare kollektiv beruselse, når deres energier vækkes til det punkt, at de glemmer sig selv, kan de indse deres magt som gruppe og engagere sig i undergravende adfærd. En gruppe, der er opslugt af en brusende følelse, ønsker at forstærke, forlænge og sprede denne følelse. Enhver, der forsøger at blokere eller mindske følelsen, vil sandsynligvis blive mødt med modstand [min oversættelse]" (s. 124). Ja, det handler om gruppers autonomi – men det er jo ikke givet, at den berusede gruppe gør noget, som den ikke skulle gøre. Det ligger jo ikke i fænomenet. Om der er fare, afhænger ikke af rusen i sig selv – men i gruppens og kontekstens målorienteringer. Den gruppe, som krammer hinanden på livet løs efter techno-fest og derved overskrider hverdagens rutiner, rummer jo ikke en iboende fare for andre

– selvom gruppen er grebet i en kollektiv rusbegivenhed. Dobbeltgheden i begrebsbestemmelse kommer også til udtryk på følgende måde – kollektiv effervescens er styrkende og opmuntrende, fordi folk føler sig forbundet med andre, men den kan også føre til kriminalitet og afvigelse. Kollektiv effervescens er afgørende for vores menneskelighed, fordi den styrker sociale bånd, men den er også problematisk. Men hvornår er den det ene og hvornår det andet. Her er der begrebslig forvirring – og pointen må jo være at sige, at det afhænger af ydre forhold set i forhold til selve det at få en kollektiv rusoplevelse. Den kan jo handle om rigtig mange forskellige ting, som Tutenges viser med sin udmærkede typologi. Handler den kollektive beruselse fx om medfølelse effervescens, så er der vel ikke grund til de bekymrede panderynker over for fænomenet. Her synes Tutenges at arve den klassiske stor- eller måske småborgerlige frygt for massen (Le Bon, Canetti, Adorno). Unødvendigt og ærgerligt, da hans forskningspraksis ellers er fænomenologisk registrerende og analytisk differentierende snarere end fordømmende. Om tilbøjeligheden til kollektiv effervescens er udtryk for et grundlæggende menneskeligt behov og gode, er der ikke grund til at fordømme det og iværksætte alverdens strategier for, at undgå mulighederne for at behovet realiseres. Den kollektive beruselse er jo ikke afhængig af druk og stoffer. Man kan opnå den gennem intense seancer med folkedans – i alt fald principielt set.

Tutenges' bog giver forfriskende og erfaringsstæt læseren indblik i de unges tanker, følelser og forskellige former intentionaltitet. Generelt vimler det ikke med fænomenologiske analyser af bylivet, så derfor kan det undre, at afdøde kultursociolog Henning Bechs fænomenologiske analyser af bylivet ikke inddrages. Bech beskrev erfaringsdimensioner som æstetisering og seksualisering som inciterende nydelsesformer knyttet til byrummet (Bech, 1997; 1998). Bech udforskede

også æstetiske nydelsesdimensioner, som bryder med moderne menneskers alt for almindelige liv og instrumentelle selvoptagede rutiner såsom arbejde, pendle, købe ind osv. At henvise til Kierkegaards tale om at bade i storbyens menneskehave som en lindrende ting virker lidt tamt, når nu egentlige fænomenologiske analyser kunne være inddraget produktivt i analysen af det tætte byrumssociale samkvems ekstraordinære muligheder for spænding og nydelse.

Opsummerende vurdering af bogens bidrag

Bogen er en bedrift, hvor Tutenges lykkes med at bringe diskussion af kollektiv effervescens videre fra Durkheim og Collins. Han uddyber begrebets rækkevidde og specificerer en række forudsætninger for, at denne særlige type erfaring kan opstå. Og med typologien over vigtige delformer lægger han grundlaget for, at videre forskning kan udvikle relevante og vedkommende analyser. Kort sagt, bogen beriger os med en kompleks forståelse af, hvorfor og hvordan kollektiv effervescens er tiltrækkende. Denne særlige erfaring tilfredsstiller menneskers basale behov for menneskeligt fællesskab og forbundethed.

Trangen til forbundethed er ikke blot noget symbolsk og identitetspolitisk, som når dansken samles om dronningens nytårstale i tv. Det er noget, som skal erfares mere konkret. Vi ser denne menneskelige tilbøjelighed i aktiviteter ikke blot hos unge, men også når – forever young – midaldrende flokkes til festivaler eller U-2 stadionkoncerter og beretter opløftede herom på de sociale medier. For hvor sjovt og livgivende er det altid at forblive sig selv, eller som Tutenges (2023) formulerer det: "Why confine yourself to a single persona when you feel intimately connected with and emboldened by a multitude of others? Why be your own all-too-familiar self when you can be someone else who has prodigious skills, exotic manners, and a fascinating story to tell?" (Tutenges, 2023: 87-88). Ifølge 'rus og sus'-teorien er vi alle suckers – om end

vi søger kollektiv effervescent på forskellige måder. Således er teorien temmelig eksotisk. For fortæller det meste af sociologien os ikke, at livet handler om at være tryk – altså følge normer og regler? Eller om at optimere egeninteresse og undgå smerte og ubehag? At skulle søge selvforglemmelsen kan også virke pudsigt for folk, som i en moderne individualiseret kultur har for vane at opfatte sig selv som individer, alene i færd med at realisere egne personlige mål. Men ud fra en ritualteoretisk ramme giver spørgsmålet altså god mening. For kigger vi ordentligt efter – sådan som Tutenges hjælper os med – så er mennesker *de facto* indtrædende i rituelle processer, som midlertidigt ophæver den enkeltes vante fokus på sit eget rutinemæssige – altså trivielle – selv.

Poul Poder, Sociologisk Institut, Københavns Universitet

Bech, H. (1997): *When Men Meet. Modernity and Homosexuality*. Cambridge: Polity Press & Chicago: University of Chicago Press.

Bech, H. (1998): 'Citysex: Representing Lust in Public', in: *Theory, Culture & Society*. 15(3/4), pp. 215-241.

Hutton, Fiona (2023): Review of intoxication: an ethnography of effervescent revelry, *Drugs: Education, Prevention and Policy*, DOI: 10.1080/09687637.2023.2189778

Thurnell-Read, Thomas (2023) Review of intoxication: an ethnography of effervescent revelry, *Acta Sociologica* 1-2 DOI: 10.1177/00016993231195965

Under huden. Autoetnografi i praksis af Charlotte Andreas Baarts.

København: Djøf Forlag, 2023, 308 sider.

Under huden er en bog i tidens trend. Og så måske alligevel ikke. En trend i tidens antropologi og sociologi er at styrke det sanselige frem for det analytiske, det personlige frem for det bredt generaliserede, det subjektive og erfaringsbårne frem for det strukturelle, det litterære og genrebrydende frem for en tilstræbt nøgternhed og objektivitet. *Under huden* lever op til alt dette og går et skridt videre ved at lade sig helt og fuldt bære af et autoetnografisk perspektiv. Det skal der vendes tilbage til.

Mit forbehold over for at rubricere bogen under tidens trend skyldes, at jeg straks ved læsningen af forordets selvdeklaration om at ville skrive livfuldt og passioneret og frembringe en tekst med kroppen, kom til at tænke på flere ideer, som ikke er nye. For det første er der C. Wright Mills' *The Sociological Imagination* fra 1959, hvor den amerikanske sociolog på smukkeste vis argumenterer for, at *you must learn to use your life experience in your intellectual work: continually to examine and interpret it*. For det andet er der den franske feministiske forfatter Hélène Cixous, som taler om at skrive med kroppen. Også semiotikeren Julia Kristeva har med sin interesse for sprogets underliggende kropslige bevægelser tænkt i den retning, og flere kunne nævnes. Kort og godt kunne man med lige så god ret hævde, at *Under huden* skriver sig ind i en tradition. I så fald også umiskendeligt den, der i antropologien tog fart i 1980'ernes tekst- og repræsentationsdebatter, som bogen da også henviser til.

Bogen er inddelt i otte afsnit, hver med en kort overskrift, efterfulgt af noter og litteraturliste. Teksten forstyrres ikke af referencer, men korte noter henviser til litteratur, for størstedelen anden akademisk litteratur om, eller eksempler på,

autoetnografisk skrift. Løbende igennem kapitlerne reflekterer forfatteren over begrebet autoetnografi. Et centralt afsnit er afsnittet med overskriften stemmer. Et andet afsnit med overskriften digitale forbindelser præsenterer tanker om de sociale mediers værdi og begrænsninger i forhold til det autoetnografiske. Bogen igennem skriver Baarts på egne erfaringer og lever således fuldt op til undertitlen autoetnografi i praksis, samtidig med at selve genren præsenteres og diskuteres, ofte med brug af materiale fra forfatterens undervisning.

Baarts' autoetnografiske greb er centreret omkring tre emner: forelskelse og kærlighed, sportslige udfoldelser grundet i Baarts' oplevelser som triatlet, og sanselige oplevelser i natur og landskaber. Teksten er åbenlyst båret af skriveglæde og -vilje, og skriften selv spiller en ikke ubetydelig rolle. Måske har skriften i virkeligheden hovedrollen. Hele vejen igennem, men især i afsnittene med overskrifterne notater og stemmer reflekteres der over skriftens karakter og betydning, og forfatteren lægger hverken skjul på sit eksistentielle mellemværende med det at skrive eller sin ambition om at skrive litterært. Det sidste lever bogen på mange måder smukt op til. Teksten er fuld af poetiske beskrivelser, billeder og metaforer. At gå på opdagelse i den elskedes krop bliver et parallelbillede til at gå på opdagelse i sit etnografiske materiale. Skoven bliver et billede på verden, på universet, og oplevelsen af at være i den et billede på den desorientering og sårbarhed, man kan føle i verden. Et par gennemgående stilistiske træk fremstår dog for denne læser en smule mystiske, men smag og behag. Hvorfor er spørgsmålstegnet forvist fra teksten? Ingen sætninger efterfølges af dette tegn, heller ikke der, hvor det ellers ville være almindelig konvention. Hvad er mon tanken bag? Et andet gennemgående træk er tanker, der fremstår uafsluttede, indforståede. For eksempel: "Det at det er skoven, der ved, der overbringer budskabet om vores skæbne" (s. 244). Det virker for så vidt fint nok i

overensstemmelse med tekstens karakter af afsøgning snarere end bud på en analyse, og man aner, at stilen er valgt for at undgå de konventioner i videnskabelig akademisk skrift, som forfatteren eksplicit erklærer, at hun vil bort fra; men i dén formidlings tjeneste, som der også tales for, kan dette stiltræk godt virke lidt mystisk.

Der er meget mere, man kunne diskutere i dén retning, end hvad der kan rummes i en anmeldelse. I den forstand vil bogen – som er udgivet på et forlag, Djøf, der må formodes at sigte mod sammenhænge, hvori der indgår undervisning og forskning – kunne give anledning til vægtige og vigtige diskussioner om humanistisk og samfundsaglig videnskabs grundværdier og karakter, og den videnskabelige genres potentiale såvel som dens begrænsninger.

Men hvad er da autoetnografi? I skønlitteraturen er autofiktion et velkendt begreb og en populær genre i disse år, hvor der digtes hen over et jeg, som er forfatterens. Eller der digtes ikke, men gøres krav på en afstand til det private liv ved at tage begrebet fiktion i anvendelse og kalde det en roman i stedet for at lade det være en selvbiografi. Men hvordan forholder det sig i etnografien og antropologien, hvor fiktion ikke har nogen plads? I hvert fald ikke efter denne læsers mening, lige meget hvor enig man ellers kan være i bestræbelserne på at præsentere sit engagement i virkeligheden – som det vel stadig handler om – i passioneret og livfuld form? Som etnograf må man fastholde sin forpligtelse på sandheden. Man finder ikke på noget, der ikke er sket, erfaret, observeret, hørt eller på anden måde sanset. Det hævder Baarts heller ikke, men hun går ikke direkte på spørgsmålet om, hvor forpligtelsen på sandheden og virkeligheden derude stopper, og fiktionen begynder, og man kan godt blive i tvivl, når der lægges så stor vægt på forfatterens indre liv og dets omsætning i en litterær genre.

Ordet autoetnografi rummer for mig at se en modsætning, nemlig ved at inde-

holde ordet etno, der som bekendt via det græske ethnos betyder folk. Altså et kollektivbegreb. Hvis man talte om auto-grafi i stedet for, og undlod etno, ville logikken være klarere og oversættelsen: selv-skrift – skrift hen over, skrift ud fra, skrift om selvet – ville give god mening i forhold til det, der her med autoetnografien tales om, og tales *for*.

Den autoetnografiske tekst inviterer læseren ind under huden på jeget, siger Baarts. Hun taler også om stemninger og om det autoetnografiske som måden at skrive på med dialoger, narrative plots og påberåbelse af litterære konventioner, som det siges med henvisning til den amerikanske sociolog og kommunikationsforsker Carolyn Ellis. Og så har det autoetnografiske i denne sammenhæng ikke mindst at gøre med inderlighed. Følelser og inderlighed. Måske er inderligheden bogens mest påfaldende greb. Det ligger implicit i teksten, men det nævnes også eksplicit, og her opstår der et spændende paradoks, for det sker i sammenhæng med betydningen af et 'du'. "Det mest intime i teksterne er, når jeg skriver 'du'. For mig er det i anden person, at det ikke kan blive mere inderligt." Sådan står der på side 208, og denne bekendelse falder helt i tråd med bogens bærende narrative, som er en kærlighedsfortælling. Hele teksten er som skrevet til dette 'du', en person, man ikke får særlig meget at vide om, ud over at vedkommende er fra North Carolina, bor i USA, har en anden baggrund end forfatteren og er stærkt savnet under corona, den pandemi, under hvilken forfatteren ser ud til at have skrevet en del af sin tekst.

Er der en eller anden poetisk ironi i, at denne programmerklærende fortale for den autoetnografiske skrift i sin fortælling har ikke kun et jeg, men en *relation* som sin kerne, nemlig relationen til et 'du'? Og kan man så måske sige, at det er her, det etnografiske kommer ind, eller stadigvæk er til stede? For er det ikke stadig målet med etnografi at beskrive – og gerne fortolke og analysere – relationer? Endda relationer *mellem* mennesker,

hvoraf den ene ikke er fortælleren og forskeren selv, men relationer mellem mennesker ude i verden, blandt *folk*, således at man kan ende i indsigter i sociale miljøer, samfundsstrukturer og måske ligefrem sociale uligheder, magthierarkier og den slags størrelser.

Ret skal være ret; Baarts fremhæver selv, at autoetnografien, selvom den tager afsæt i det nære, udsiger noget om det almene, om "sociale strukturer og processer, der gør sig gældende på et mere generelt plan" (s. 237). På samme måde fremhæver hun det analytiske potentiale i autoetnografien. I denne bog bliver det analytiske dog sagt, mere end det bliver vist. Derfor kan man sagtens tro på, at analyser kan tage udgangspunkt i forskerens oplevelser. Man kan ligefrem blive i tvivl om, hvorvidt der overhovedet findes nogen feltarbejdsbaseret antropologi, som ikke har en autoetnografisk komponent, når autoetnografi forstås på denne måde. Samtidig bliver begrebet da så bredt, at dets betydning som en særlig genrebetegnelse svinder ind. Og det er på en måde synd. Alting skal jo ikke være det samme. Et rummeligt spænd af forskellige genrer til at blive klogere på hinanden og på verden som sådan skal være velkomment, og derfor må man også hilse denne bogs modige bestræbelser på at blive klogere på sig selv, sin kærlighed og sin skrift velkommen. For klogere kan man blive, selvom man godt kan savne den mere hardcore analyse.

Det hele skal ikke være det samme. Autoetnografien i denne form må der være plads til. Måske kan dens popularitet ses i lyset af tidens hårdhændede krav til stramme forskningsdesigns, hvor der er krav om, at ikke bare spørgsmål, men nærmest også svar indgår allerede på ansøgningsstadiet. Dét er videnskabelige forskningsbetingelser, som der er god grund til at være kritisk over for. Baarts nævner da også selv, at det autoetnografiske perspektiv tillader det antropologiske objekt at vise sig undervejs uden på forhånd at være bestemt af mere systema-

tiske metodiske tilgange. Og efter denne anmelders mening må det kritiske blik på den videnskabelige genre placeres dér, snarere end på videnskabelige tekster, som bogen synes på forhånd at diskvalificere som kedelige og ikke-litterære. Det er de ganske rigtigt somme tider, men da ikke altid.

Bogen møder sin læser i et enkelt, men lækkert udstyr. Den er absolut velskrevet, og selvom den med sine henvisninger holder sig til den for antropologer velkendte kanon af angelsaksisk selvreflekterende tekstlitteratur – Taussig, Malinowskis dagbog, Jackson, Crapanzanos Tuhami, Marcus & Fischer, dog med rosende udblik til autoetnografiske elementer i nyere tekster af danske antropologer som Bundgård, Mogensen og Rubow – vidner den om engageret læsning også ud over den gængse antropologiske litteratur og ind i et mere filosofisk og literært felt. Båret af skrivelyst er bogen et dristigt bud på, hvad der også kan ses som en form for bekendelseslitteratur, foretaget af en person med en etnografisk faglig baggrund.

Wright Mills talte for den sociologiske forestillingsevne og for at bruge egne erfaringer i sit intellektuelle arbejde. Men han talte også om historiske realiteter, om at studere den sociale struktur, der organiserer de miljøer, man undersøger, og – som noget, han mente, det er værd at stræbe efter – om det, han kaldte det uprætentiøse intellektuelle håndværk. Så han gik alligevel i en lidt anden retning end tidens trend, som mere trækker mod den litterære subjektbårne fortælling. Hvad ville Wright Mills mon have sagt til autoetnografi?

Inger Sjørlev
Lektor emeritus
Institut for Antropologi, Københavns
Universitet

Ph.d.-omtaler

Limits of Solidarity in Increasingly Diverse Societies

The role of deservingness perceptions and the radical right in the formation of chauvinistic attitudes towards the welfare state

Afhandlingen blev forsvaret d. 28. april 2023

Mikkel Haderup Larsen

Sociologisk institut, Københavns Universitet

Denne afhandling har sit udspring i et grundlæggende og omstridt spørgsmål inden for samfundsforskningen: hvorvidt solidariteten i europæiske velfærdsstater er modstandsdygtig over for stigende etnisk diversitet som følge af indvandring. Flere samfundsforskere har fremhævet, at øget indvandring underminerer befolkningens støtte til velfærdsstaten, herunder omfordeling af indkomst og velstand mellem socioøkonomiske grupper. Den mest fremtrædende teoretiske forklaring er, at hvis omfordeling bliver forbundet med opfattelser af 'uværdigt trængende' indvandrere (og deres efterkommere), fører det til en svækket velfærdsstat (fx Freeman, 1986). Denne fortælling deler flere ligheder med situationen i USA, hvor racediversitet historisk har hæmmet institutionaliseringen af en stærk velfærdsstat (Alesina & Glaeser, 2004; Gilens, 2000).

Denne hypotese finder dog ikke entydig empirisk opbakning i en europæisk kontekst. Tidligere forskning består primært af deskriptive analyser, der modellerer holdninger til velfærdsstaten som en funktion af andelen af

indvandrere på et nationalt eller regionalt niveau. Disse studier kommer frem til vidt forskellige konklusioner om forholdet mellem indvandring og holdninger til velfærdsstaten; selv med den samme data til rådighed (fx Brady & Finnigan, 2014; Breznau m.fl. 2022). Samfundsforskere har siden raffineret denne hypotese ved at argumentere for, at øget etnisk diversitet i et samfund i stedet skaber en efterspørgsel blandt majoritetsbefolkningen for en såkaldt *velfærdschauvinistisk socialpolitik*, der begrænser indvandreres (og i visse tilfælde også deres efterkommeres) adgang til velfærdsstatens goder (fx adgang til sociale ydelser, til sundhedsvæsenet, til uddannelsessystemet). Velfærdschauvinisme udtrykker dermed en modvilje blandt majoritetsbefolkningen til at dele velfærdsgoder med indvandrere, men ikke nødvendigvis en manglende opbakning til en generøs velfærdsstat for egengruppen (fx etniske danskere) (Andersen & Bjørklund, 1990; Kitschelt & McGann, 1995).

Velfærdsstaten er grundlagt som en dobbelt social kontrakt mellem individer, der deltager i gensidige solidariske handlinger via omfordelende skattebetalinger, og mellem offentligheden og den institutionaliserede velfærdsstat, hvor sidstnævnte forventes at levere omkostningseffektive velfærdsydelser og tjenester af høj kvalitet i bytte for offentlig støtte. Samtidig har den samfundsvidenskabelige litteratur længe været opmærksom på et tæt bånd mellem velfærdsstaten og nationalstaten. Blandt andet har dette strukturelle forhold været med til at skabe en fælles national identitet på tværs af lokale, etniske og religiøse tilhørsforhold. Velfærdsstatens sociale legitimitet kan således anses for at være et produkt af kollektiv solidaritet og tillid mellem medborgere med en fælles national identitet. Heraf udspringer en central tese i denne afhandling: Hvis en fælles national identitet er en forudsætning for solidaritet, kan det være en udfordring for samfund, der oplever øget diversitet, at fastholde en generøs velfærdsstat og samtidig være inkluderende over for nytilkomne flygtninge og indvandrere. Dette trade-off mellem diversitet og solidaritet er velkendt i den samfundsvidenskabelige forskningslitteratur og er blandt andet blevet kaldt *the progressive's dilemma*, fordi det identificerer et problem for politiske beslutningstagere i at opretholde en stærk (universel) velfærdsstat og samtidig omfavne inklusive indvandrings- og integrationspolitikker (Kymlicka, 2001; Pearce, 2004).

Formålet med afhandlingen er at tilføje ny viden til den samfundsvidenskabelige debat om forholdet mellem etnisk diversitet og solidaritet i nutidige europæiske velfærdsstater. Mit primære forskningsspørgsmål er: "*Hvad driver borgeres modvilje til at dele velfærdsydelser med indbyggere med indvandrerbaggrund?*". Afhandlingen positionerer sig inden for den omfattende litteratur om forholdet mellem indvandring og velfærdsstaten gennem tre undersøgelsesspørgsmål:

- Har majoritetsbefolkningen velfærdschauvinistiske holdninger vedrørende adgang til sundhedsvæsenet under COVID-19-pandemien?

- Øger velfærdschauvinistiske policy-regler borgeres præferencer for sociale politikker?
- Hvilken rolle spiller radikale højrefløjspartier i spredningen af velfærdschauvinistiske holdninger?

Til at besvare disse forskningsspørgsmål anvender jeg ny spørgeskemadata, der er specifikt indsamlet til projektet, samt eksisterende tværnational spørgeskemadata integreret med demografisk og socioøkonomisk makrodata. Eftersom afhandlingen undersøger kausale spørgsmål, bruger jeg fortrinsvis kausale forskningsdesigns (surveyeksperimenter) og økonometriske metoder til at drage kausal inferens med observationsdata (fx regression discontinuity design). For en grundig gennemgang af de forskellige forskningsdesigns og den statistiske modellering henviser jeg til selve afhandlingen.¹ Afhandlingen består af en kappe, fem empiriske artikler og en epilog. I skrivende stund er tre ud af fem artikler publiceret i peer-reviewede, internationale tidsskrifter (European Sociological Review, European Political Science Review, Journal of Ethnic and Migration Studies). Tre artikler beskæftiger sig med Danmark som empirisk case, mens de to resterende anlægger et makroperspektiv i en europæisk kontekst.

Afhandlingen indeholder fire bidrag til litteraturen om forholdet mellem indvandring og holdninger til velfærdsstaten. (1) Først viser jeg, at etniske danskeres holdninger til adgang til sundhedsvæsenet under COVID-19-pandemien stemmer overens med en velfærdschauvinisme. (2) Dernæst viser jeg, at nylige indvandrere og etniske minoriteter, der overholder på-det-tidspunkt gældende regler om social distancering og brug af mundbind i det offentlige rum, stadig bliver anset som mindre fortjenende (eng. *deserving*) end etniske danskere i adgang til sundhedsvæsenet under COVID-19-pandemien (prioritering til vaccination, adgang til en hospitalsseng). (3) Med udgangspunkt i det danske kontanthjælpssystem som case viser jeg, at tilføjelsen af en velfærdschauvinistisk policy-regel, der varierer størrelsen på sociale ydelser på baggrund af statsborgerskab, øger danskernes præferencer for en reform af kontanthjælpssystemet. (4) I afhandlingens sidste artikel viser jeg, at radikale højrefløjspartiets repræsentation i nationale parlamenter er negativt associeret med folkelig opbakning til indkomstfordeling mellem rig og fattig og positivt associeret med velfærdschauvinistiske holdninger. Det er op til fremtidig forskning at vise, om denne association er udtryk for, at radikale højrefløjspartier, gennem en nativistisk diskurs, underminerer velfærdssolidariteten i europæiske velfærdsstater.

Alt i alt demonstrerer denne afhandling empirisk, at national identitet spiller en central rolle for indenlandskfødte statsborgere i forhold til spørgsmålet om, hvem der bør have adgang til velfærdsstatens ydelser. Radikale højrefløjspartier lader til at gøre denne sammenhæng mere fremtrædende

gennem deres politiske repræsentation som en platform, hvorudfra de bedre kan sprede nativistiske udsagn.

Note

- 1 Ph.d.-afhandlingen (ISBN: 9788772095165) er tilgængelig gennem Academic Books som e-publikation: <https://www.academicbooks.dk/da/content/limits-solidarity-increasingly-diverse-societies>

Referencer

- Alesina, Alberto, & Edward Glaeser. 2004. *Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference*. Oxford University Press.
- Andersen, Jørgen Goul, & Tor Bjørklund. 1990. "Structural Changes and New Cleavages: The Progress Parties in Denmark and Norway." *Acta Sociologica* 33(3):195–217. doi: 10.1177/000169939003300303.
- Brady, David, & Ryan Finnigan. 2014. "Does Immigration Undermine Public Support for Social Policy?" *American Sociological Review* 79(1):17–42. doi: 10.1177/0003122413513022.
- Breznau, Nate, m.fl. [162 co-authors omitted due to space limitations]. 2022. "Observing Many Researchers Using the Same Data and Hypothesis Reveals a Hidden Universe of Uncertainty." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 119(44):e2203150119. doi: 10.1073/pnas.2203150119.
- Freeman, Gary P. 1986. "Migration and the Political Economy of the Welfare State" *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. doi: 10.1177/0002716286485001005.
- Gilens, Martin. 2000. *Why Americans Hate Welfare: Race, Media, and the Politics of Antipoverty Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kitschelt, Herbert, & Anthony J. McGann. 1995. *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. 1. paperback ed., [Nachdr.]. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press.
- Kymlicka, Will. 2001. "Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship." *Philosophy* 76(298):625–29.
- Pearce, Nicholas. 2004. "Diversity versus Solidarity: A New Progressive Dilemma?" *Renewal* 12(3).

Neighborhoods and mental health: Socio-spatial inequalities and the role of neighborhood delineations, contextual mechanisms, and time

Afhandlingen blev forsvaret d. 29. juni, 2023

Andreas Lindegaard Jakobsen

Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet

Inden for både sociologisk- og sundhedsvidenskabelig forskning er der i løbet af de seneste årtier kommet en stigende interesse for at undersøge og forklare social ulighed i både fysisk og mentalt helbred på baggrund af, hvor folk er bosat (Diez Roux, 2016). Samtidig ses mentale helbredsproblemer som en global helbredsmæssig udfordring med store konsekvenser for både det enkelte individ og samfundet som helhed (World Health Organization, 2022).

Ph.d.-afhandlingen sætter i den forbindelse fokus på socialgeografisk ulighed i mentalt helbred i Danmark, med det overordnede formål at undersøge sammenhængen mellem sociale forhold i de nabolag, individer er bosat i, og forskellige aspekter af mentalt helbred. Mere specifikt fokuserer afhandlingen på tre tematikker, som den eksisterende litteratur har peget på som særlige fokusområder og udfordringer. Det drejer sig om:

1. De empiriske konsekvenser af, hvordan nabolag operationaliseres (Visser m.fl., 2021).
2. Hvilke mekanismer der kan forklare sammenhængen mellem socioøkonomiske forhold i nabolag og beboernes mentale helbred (Blair m.fl., 2014).
3. Den mulige langsigtede indflydelse fra det nabolag, individer vokser op i, for senere mentalt helbred i voksenlivet (Jivraj m.fl., 2019).

Afhandlingen er baseret på fire selvstændige engelsksprogede forskningsartikler, hvori disse tematikker bliver belyst.

Den første forskningsartikel (Neighborhood socioeconomic deprivation and psychiatric medication purchases. Different neighborhood delineations, different results? A nationwide register-based multilevel study) (Jakobsen, 2021) fokuserer på betydningen af, hvordan nabolag operationaliseres i forhold til sammenhængen mellem socioøkonomisk depriverede nabolag og brug af receptpligtige psykofarmaka. For at gøre dette sammenligner jeg brugen af såkaldte mikroområder udviklet af Lund (2018) med to danske administrative områdeinddelinger i form af sogne og postnumre. I modsætning til de administrative inddelinger er mikroområderne konstrueret med en automatiseret kortlægningsalgoritme. Algoritmen er designet til at danne så små områder som muligt, som samtidig er opdelt af fysiske barrierer såsom større veje, baseret på idéen om, at fysiske barrierer betyder noget for social interaktion, samt hvordan beboere identificerer og adskiller forskellige områder fra hinanden. De geografiske data kobles til registerdata for den danske befolkning over 16 år, og logistiske multilevel-modeller bruges til at estimere sammenhængen mellem socioøkonomisk deprivation og køb af psykofarmaka.

Resultaterne viser en højere 'generel kontekstuel effekt' i form af en højere intraclass korrelationskoefficient og median odds ratio (Merlo m.fl., 2018) ved brugen af mikroområder sammenlignet med postnumre og sogne. Ydermere viser resultaterne, at efter kontrol for sociodemografiske og socioøkonomiske faktorer på individniveau er socioøkonomisk depriverede nabolag forbundet med højere odds for at indløse recepter på psykofarmaka. Denne justerede signifikante sammenhæng er dog kun til stede ved brugen af mikroområder og ikke for sogne eller postnumre, hvilket yderligere understreger betydningen af at anvende mikroområder som nabolagsinddelinger.

Resultaterne bidrager med den vigtige indsigt, at mindre områder opdelt af fysiske barrierer kan afsløre kontekstuelle sammenhænge, som ikke ses, når administrative inddelinger bruges som nabolag. Dette indikerer dermed, at brugen af administrative områder udgør en risiko for at overse eller undervurdere vigtige socialgeografiske forskelle i mentalt helbred. Dette peger desuden på vigtigheden af præcise begrebsliggørelser, operationaliseringer og valideringer af nabolagsinddelinger for at styrke empirisk forskning og praksis med fokus på socialgeografisk ulighed.

Den anden forskningsartikel (Opening the black box of the relationship between neighborhood socioeconomic status and mental health: Neighborhood social-interactive characteristics as contextual mechanisms) (Jakobsen m.fl., 2022) fokuserer på at undersøge, hvilke sociale kontekstuelle mekanismer der potentielt kan forklare sammenhængen mellem nabolags socioøkonomiske status og beboernes mentale helbred. I artiklen anvender mine medforfattere Anja Jørgensen, Lene Tølbøll og Sisse Buch Johnsen og jeg en kombination af surveydata fra den Nordjyske sundhedsprofil fra 2017 koblet til registerdata og mikroområder. Resultaterne viser, at en højere socioøkonomisk status i nabolag er relateret til et højere selvrapporteret mentalt

helbred. Dette gælder også efter kontrol for individuelle socioøkonomiske og sociodemografiske faktorer. Ydermere viser resultaterne fra multilevel mediationsmodeller, at en højere grad af tillid mellem beboere medierer 34 procent af denne sammenhæng. Resultaterne indikerer dermed, at bedre mentalt helbred i socioøkonomisk ressourcestærke områder delvist kan forklares med højere niveauer af tillid mellem beboerne i disse områder.

Afhandlingens tredje artikel (*Neighborhood social context and suicide mortality: A multilevel register-based 5-year follow-up study of 2.7 million individuals*) (Jakobsen & Lund, 2022) fokuserer på sammenhængen mellem forskellige sociale kontekstuelle faktorer i form af befolkningstæthed, social fragmentation og socioøkonomisk deprivation og risikoen for selvmord. I artiklen kobler Rolf L. Lund og jeg registerdata om den danske befolkning fra alderen 20-59 år i 2013 til mikroområder og følger denne gruppe i fem år ved brug af multilevel mixed-effects parametriske overlevelselsesmodeller. Resultaterne viser blandt andet en højere risiko for selvmord for individer bosat i de mest tyndt befolkede og socialt fragmenterede områder efter kontrol for sociodemografiske og socioøkonomiske karakteristika på individniveau. Resultaterne fra artiklen indikerer dermed, at sociale forhold i det nabolag, individer er bosat i, kan påvirke risikoen for selvmord, selv når man statistisk justerer for individuelle risikofaktorer.

I den fjerde og sidste artikel i afhandlingen (*Long-term association between neighbourhood socioeconomic deprivation in early childhood and perceived stress in early adulthood: a multilevel cohort study*) (Jakobsen, 2023) undersøger jeg sammenhængen mellem en opvækst i den tidlige barndom i et socioøkonomisk depriveret område og senere oplevet stress i starten af voksenlivet. I artiklen anvendes surveydata fra Den Nationale Sundhedsprofil 2017, hvori oplevet stress er målt, til at fokusere på en kohorte bestående af alle respondenter i alderen 20-24 år født mellem 1992-1996. Denne kohorte kobles til mikroområder samt registerdata med information om blandt andet forældrenes socioøkonomiske status samt forældrenes brug af psykofarmaka som kontrolvariable. Resultaterne fra lineære multilevel-modeller viser, at en højere grad af socioøkonomisk deprivation i det område, respondenterne er bosat i som 3-årige, er associeret med et højere stressniveau som 20-24-årig, selv efter kontrol for forældrenes karakteristika samt respondenternes nuværende bopæl.

Resultaterne indikerer dermed, at børn, som vokser op i socioøkonomisk depriverede områder, kan være mere disponerede for stress senere i livet, og at særligt sociale forhold i den tidlige barndom kan være en vigtig livsperiode for senere mentalt helbred som voksen.

Samlet set peger afhandlingen på, at der er en klar sammenhæng mellem det område, man bor eller vokser op i, og forskellige aspekter af mentalt helbred, og at social tillid kan være en vigtig mekanisme i den forbindelse. For at forstå og forebygge mentale helbredsproblemer, samt mindske social ulig-

hed, er det derfor ikke tilstrækkeligt at fokusere på individuelle risikofaktorer. Man bør også fokusere på sociale forhold i de nabolag og lokalområder, som individer bor og vokser op i. Derudover viser afhandlingen, at det ikke er ligegyldigt, hvordan vi som sociologer måler og inddeler Danmark i forskellige områder, da vi risikerer at overse eller undervurdere vigtige socialgeografiske forskelle ved anvendelsen af arbitrære geografiske inddelinger såsom sogne og postnumre. Det er derfor vigtigt at have et nuanceret og mikroorienteret blik på socialgeografiske forskelle og ikke kun fokusere på forskelle mellem land og by, kommuner eller andre grove socialgeografiske opdelinger. I den forbindelse repræsenterer de anvendte mikrområder et alternativ for på bedre vis at indfange små socialt meningsfulde geografiske områder, som beboere oplever at være en del af i deres dagligdag.

Afhandlingen kan tilgås her: <https://doi.org/10.54337/aau547407153>

Referencer

- Blair, A., Ross, N. A., Garipey, G., & Schmitz, N. 2014. "How do neighborhoods affect depression outcomes? A realist review and a call for the examination of causal pathways" *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 49(6) 873-887. <https://doi.org/10.1007/s00127-013-0810-z>
- Diez Roux, A. V. 2016. "Neighborhoods and health: What do we know? what should we do?" *American Journal of Public Health*, 106(3), 430-431. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2016.303064>
- Jakobsen, A. L. 2021. "Neighborhood socioeconomic deprivation and psychiatric medication purchases. Different neighborhood delineations, different results? A nationwide register-based multilevel study". *Health & Place*, 72, 102675. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2021.102675>
- Jakobsen, A. L. 2023. "Long-term association between neighbourhood socioeconomic deprivation in early childhood and perceived stress in early adulthood: a multilevel cohort study". *Journal of Epidemiology and Community Health*, 77(7), 447-453. <https://doi.org/10.1136/jech-2022-220242>
- Jakobsen, A. L., Jørgensen, A., Tølbøll, L., & Johnsen, S. B. 2022. "Opening the black box of the relationship between neighborhood socioeconomic status and mental health: Neighborhood social-interactive characteristics as contextual mechanisms". *Health & Place*, 77, 102905. <https://doi.org/10.1016/J.HEALTHPLACE.2022.102905>
- Jakobsen, A. L., & Lund, R. L. 2022. "Neighborhood social context and suicide mortality: A multilevel register-based 5-year follow-up study of 2.7 million individuals". *Social Science & Medicine*, 311, 115320. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115320>
- Jivraj, S., Murray, E. T., Norman, P., & Nicholas, O. 2019. "The impact of life course exposures to neighbourhood deprivation on health and well-being: a review of the long-term neighbourhood effects literature". 30(5), 922-928. *European Journal of Public Health*. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz153>

- Lund, R. L. 2018. "From the dark end of the street to the bright side of the road: Automated redistricting of areas using physical barriers as dividers of social space". *Methodological Innovations*, 11(3). <https://doi.org/10.1177/2059799118814386>
- Merlo, J., Wagner, P., Austin, P. C., Subramanian, S. V., & Leckie, G. 2018. "General and specific contextual effects in multilevel regression analyses and their paradoxical relationship: A conceptual tutorial". *SSM – Population Health*, 5, 33-37. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2018.05.006>
- Visser, K., Bolt, G., Finkenauer, C., Jonker, M., Weinberg, D., & Stevens, G. W. J. M. 2021. "Neighbourhood deprivation effects on young people's mental health and well-being: A systematic review of the literature". *Social Science and Medicine*, 270, 113542. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113542>
- World Health Organization. 2022. *Mental health*. https://www.who.int/health-topics/mental-health#tab=tab_1

Kunstnerpræsentation

Julie Born Schwartz (1981) er en dansk billedkunstner uddannet fra Goldsmiths og Royal Academy Schools i London. Lige nu laver hun en kunstnerisk ph.d. på Zurich University of the Arts i Schweiz.

Born Schwarz' kunstneriske praksis udforsker narrativer, der finder deres form i installationer med video, lyd, fotografi og skulptur. Hendes arbejde er inspireret af etnografiske metoder, og via samtalen søger hun et stærkt engagement i mennesker og deres historier.

Til Dansk Sociologi har Born Schwarz udvalgt eksempler på værker fra sit livslange fotografiske projekt *Greeting Cards*. Fotografierne er taget rundt omkring i verden, hvor hun undersøger steder med spor fra mennesker. Værkernes titel er drevet af en nysgerrighed for, hvilke historier der kunne blive skrevet ud fra disse steder på den anden side af billederne.

Titler på værker i dette nummer:

Forside: Greeting Cards, Staircase, Lake District, United Kingdom (2023)

Side 8: Greeting Cards, Swan, Copenhagen, Danmark (2021)

Side 30: Greeting Cards, Bicycle stand, Copenhagen, Danmark (2020)

Side 56: Greeting Cards, Windows, Rome, Italy (2021)

Side 78: Greeting Cards, Football, Copenhagen, Danmark (2021)

Side 96: Greeting Cards, Parrots, London, United Kingdom (2014)

Side 106: Greeting Cards, Kactus (2015), Alanya, Turkey (2015)

Side 116: Greeting Cards, Container, Aarhus, Denmark (2022)

Born Schwartz' værker findes i samlingerne: Museet for Religiøs Kunst, Lemvig, DK; Royal Academy Museum, London, UK; Fondazione Giorgio Cini, Venice, IT; Goldsmiths, University of London, UK. Hun har udstillet og haft video-screenings på følgende gallerier og museer i Europa: Brigade Gallery, DK; Sixty Eight Art Institute, DK; Fotografisk Center, DK; Mackintosh Lane, UK; Peles Empire, DE; Galleri Image, DK; Union Pacific, UK; The Sunday Painter, UK; Vermilion Sands, DK; Schirn Kunsthalle, DE.

Mere information om kunstnerens arbejde her: www.juliebornschwartz.com

Instagram: [juliebschwartz](https://www.instagram.com/juliebschwartz)

Retningslinjer for manuskripter

Dansk Sociologi publicerer originalartikler, oversigtsartikler (»reviews«), boganmeldelser, essays, faglige kommentarer og debatindlæg af sociologisk relevans. Hovedkriterier for udvælgelse af bidrag er, at de tager vigtige spørgsmål op og holder et højt fagligt niveau. Alle aktuelle artikelmanuskripter underkastes bedømmelse af to anonyme referees. Redaktionen vil på basis af refereres, udtalelser vejlede forfatterne, når bearbejdning er nødvendig før publicering. Bidrag kan være på dansk, norsk eller svensk.

Manuskripter indsendes som vedhæftede filer til: mail@danksociologi.dk

Artikelbidrag må ikke overskride 20 sider a 2.400 enheder, inkl. noter og referencer. Kommentarer og debatindlæg bør ikke overskride 6-7 sider a 2.400 enheder, og boganmeldelser bør være på 2-4 sider a 2.400 enheder.

Ved udarbejdelse af manuskripter følges nedenstående retningslinjer:

1. Manuskripter skrives med dobbelt linjeafstand. Skriv uden orddeling, og brug løs bagkant. Evt. fremhævninger sker med kursiv. Undlad at anvende fed eller forskellige skrifttyper.
2. Der skal kun anvendes ét overskriftsniveau. Nyt afsnit markeres med indryk.
3. Citater på mere end ca. 2 linjer skrives med indryk. Ved indrykkede citater benyttes ikke citationstegn. Anvendelse af citater bør være begrænset. Er de på andre fremmede sprog end engelsk, bør de oversættes til dansk.
4. Antallet og omfanget af noter bør være begrænset. Der anvendes nummererede slutnoter.
5. Med hensyn til litteraturhenvisninger i teksten og litteraturreferencer har redaktionen udarbejdet detaljerede retningslinjer herfor, som kan ses på vor hjemmeside: www.danksociologi.dk

For artiklers vedkommende skal selve manuskriptet (hoveddokumentet) indeholde: titel; brødtekst, herunder underrubrikker; slutnoter og referencer. Bemærk, at hoveddokumentet skal fremsendes i fuldt anonymiseret form. I fald der henvises til egne arbejder, skal referencen anføres som (forfatter, xxxx) såvel i teksten som i referenceli-

sten. Hoveddokumentet ledsages af følgende, der vedlægges på særskilte ark:

- Ark med forfatternavn, biografiske oplysninger, adresse, e-mail og artiklens titel.
- Evt. nummererede figurer og tabeller, én på hvert ark. Det anføres i teksten, hvor de ca. skal placeres. De bør ikke være for store og uoverskuelige. Figurer skal være i sort/hvid og trykklare.
- Dansk og engelsk abstract, maks. 200 ord. Begge skal efterfølges af 3-6 søgeord.
- Foto af forfatteren.

At indsende et manuskript til et videnskabeligt tidsskrift er udtryk for en hensigt om at publicere manuskriptet i det pågældende tidsskrift. Behandling af indkomne bidrag kræver tid og opmærksomhed i redaktionen og hos dem, der skal vurdere manuskripterne. Dansk Sociologi betinger sig, at modtagne bidrag ikke samtidigt er indsendt til vurdering andetsteds eller har været publiceret tidligere. Tidsskriftet har ikke kapacitet til at vurdere ufærdige manuskripter.

Dansk Sociologi publicerer ny og original sociologisk forskning på dansk (og skandinaviske sprog). Dansk Sociologi accepterer som udgangspunkt ikke materiale, der tidligere er publiceret. Herfra er undtaget conferencepapers og working papers, der har været cirkuleret i begrænset omfang med henblik på diskussion med kollegaer og fagfæller. Hvis manuskripter tidligere har været offentligt tilgængelige, fx online som et working paper, skal de ved indsendelse udstyres med en note herom. Det gælder også for tidligere versioner, der ikke er helt identiske med det indsendte, hvis der er substantielle overlap i tekst eller datamateriale.

Alle artikler publiceret i Dansk Sociologi gøres tilgængelige online (<http://ej.lib.cbs.dk/index.php/danksociologi>) et år efter publicering. Redaktionen er i denne sammenhæng indforstået med og påskønner, at tidsskriftets forfattere lægger kopi af deres bidrag op på egen eller deres institutions hjemmeside, også et år efter at bidraget er publiceret i tidsskriftet. Redaktionen ser dette som en mulighed for at øge kendskabet til artiklerne i Dansk Sociologi og tidsskriftet som sådan.

